

www.kitabxana.net

Milli Virtual Kitabxana

Nəriman Nərimanov

BAHADIR VƏ SONA

(Nəsr əsərləri)

Elektron kitab

YYSQ - Milli Virtual Kitabxananın rəqəmsal e-nəşri N 22

Redaktoru və e-nəşrə hazırlayanı hazırlayanı:

Aydın Xan (Əbilov), yazar-kulturoloq

YYSQ - Milli Virtual Kitabxana

Bakı 2010

Nəsr əsərləri

“BAHADIR VƏ SONA” (roman)

“İDİL KƏNARINDA” (romandan bir hissə)

“BİR KƏNDİN SƏRGÜZƏŞTİ” (Hekayə)

“PİR” (Povest)

BAHADIR VƏ SONA

roman

BİRİNCİ HİSSƏ

Yayın isti günlərindən idi. Günün axırını şəfəqi uca ağacların başını qızıl rəngində etmişdi və nazik yel yavaş-yavaş əsib yarpaqları tərpedirdi. Belə bir gözəl vaxtda ağacın altında, otun üstündə bir universitet tələbəsi, "student" əyləşmişdi və hərdənbir öz ətrafına nəzər yetirib fikrə gedirdi. Bu novcavan gül üzlü, xoş sifətli olub, ağıl və kamalı üzündən məlum edirdi. Amma bununla belə də üzü ürəyindəki pünhan qəmini bəyan edirdi. Neçin bu qəm dəryasına batmışdı? Və neçin kabab tək qovrulurdu? -- səbəbini bir özü, bir də əlindəki dəftərçə bilirdi.

Axşam yavaş-yavaş araya gəldi. Gün məğribə yavuqlaşdı, Qalın meşə, yaşıl ot adam boyunda, gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qıjılması, havanın təmizliyi insana ləzzət verir, kərdşin comərdliyini anlayırsan. Belə bir gözəl vaxtda həmin meşədə tək, yaşıl otun üstə sərilməmiş gözəl bir qız görərsinizsə, mənzərə daha artıcaq surətdə gözəl görünər....

Bahadır dəftərçəsini xeylaq yazandan sonra meşədə gəzirdi. Komalıqda gəzərkən nəzəri bir ağacın altına düşdü və orada on yeddi yaşında aya bənzər bir qız görüb halı dəyişirildi. Qız arxası üstə uzanıb kitab oxuyurdu. İsti olmağa görə qız ağ, marmər döşünü açmışdı və hərdənbir ətrafına baxıb guya ləzzət aparırdı. Bahadır bir ağacın dalına qısılıb məzkur qızı yaxşı müşahidə etdi. Qız Bahadırın orada olmağından xəbərsiz idi. Bir az müddət keçəndən sonra qız şümşad əlini yaxasına uzadıb saata baxdı və yerindən tez durub getdi. Çünki qızın yolu Bahadırın yanından idi. Ona görə Bahadır istədi ki, gizlənsin ta qız onu görməyə, qız isə Bahadırı görüb yanından keçərkən xumar gözlərini Bahadıra süzdürdü. Qızın belə baxmağı Bahadırı özgə xəyallara saldı....

İki novcavanın meşədə bir-biri ilə rast gəlməkləri ikisini də iztiraba saldı: qanları cuşə gəlib az qaldı ki, özlərini itirsinlər.... Bahadır qızın dalınca xeylaq baxdı: vaxt ki, qız gözdən itdi, Bahadır yavaş-yavaş qızın dalınca gedirdi. Bu minvalla gəldi bazara, fəqət qızı görmədi. Bahadır mahud almaq fikri ilə bir mağazaya varid oldu. Bunun üzərinə mağazanın sahibi gəlib Bahadıra:

"Buyurunuz, nə xahiş edirsiniz?"

Bahadır:

"Zəhmət çəkib mənə qara rəngdə mahud göstəriniz."

"Buyurunuz, " -- deyə göstərir -- bu çox yaxşı mahuddur.

"Həqiqət, yaxşıdır! Neçədir qiyməti?"

"Axır qiyməti: arşını dörd manatdır."

"Çox gözəl! İki arşın yarım kəsiniz."

Mağaza sahibi iki arşın yarım ölçüb kəsdi, sonra kağıza qoyub Bahadıra verdi və bir az fikirdən sonra Bahadırdan sual etdi:

"Cənabınız studentdirmi?"

"Bəli, " -- Bahadır cavab verdi.

"Sizin yoldaşlardan burada çoxdurmu?"

" Xeyr, ancaq üç nəfərlik."

"Bəs sizlərdən heç müsəlman varmı?"

"Bəli, ancaq bir müsəlman var."

"Siz buyurduğunuz şəxs farsca bilirmi?"

"Bəli, bilir."

"Bəs nə vaxt siz zəhmət çəkib mənə onunla aşna edərsiniz?"

Bahadır bir az fikirdən sonra cavab verdi:

"Məlum ola ki, o student mənəm, sizin qulluğunuzda durmuşam."

"Çox gözəl oldu ki, mən sizinlə aşna oluram "-- Yusif, deyib Bahadıra əl verdi. Və bir-birinə öz adlarını bəyan edəndən sonra Bahadır bir az fikrə gedib sual etdi:

"Təvəqqe edirəm buyurasınız görüm, siz neçin farsca bilən axtarırsınız?"

"Səbəb odur ki, -- cavab verdi Yusif -- mənim bir qızım var, "Qız institutunu" qurtarıb, türkcə dəxi yaxşı bilir və hətta yazır da. Amma indi farsca oxumaq istəyir, ona görə mən də adam axtarırdım. Sizə rast gəlib nəhayətdə xoşhal oldum. Ümidvaram ki, bu barədə mənə köməklik edərsiniz."

Bahadır bir az fikirdən sonra:

"Çox əcəb! Bu barədə mən sizə köməklik edəyəm...."

"Çox məmnunəm, " -- Yusif Bahadırın əlindən tutdu və dedi: -- Bəs nə vaxt bizə buyuracaqsınız? "Nə vaxt istərsiniz."

"Belə olan surətdə təvəqqe edirəm sabah günorta bizə buyurasınız, amma ... çünki evimizi bilmirsiniz, ona görə zəhmət qəbul edib mənim yanıma buyurarsınız, buradan bir yerdə gedərik."

"Çox əcəb, " -- Bahadır deyib çıxdı.

Bahadır üz qoydu öz evinə gəlməyə. Ruzigar qaranlıqlaşmışdı. Bahadır şam yandırır öz adətinə görə başladı qəzetə oxumağa. Həmin nömrədə müsəlmanların mədəniyyət barəsində dalda qalmağından yazmışdılar. Oxuyub qurtarandan sonra dərin-dərin fikrə gedib qəm dəryasına batdı və qələm götürüb öz ruznaməsində yazdı. Bir xeylaq yazandan sonra qələmi əlindən buraxıb soyundu yatmağa. Bahadır yerinin içində cürbəcürə fikirlərə düşdü. Nədən fikir edirdi? Peterburqdanmı və orada təhsil etdiyi elmdənmi? Xeyr, Bahadırın başındakı fikirlər bunlar deyildi. Üç fikir onu məşğul etmişdi: əvvəlinci öz millətinin halı ki, qəzetədə yazılmışdı. İkinci, o qız ki, ona meşədə rast gəlmişdi və üçüncü o qız ki, onu oxudacaqdı.... Bu tövr fikirlərə gedərkən birdən səslə dedi: "Ah, nə olardı ki, mən oxutduğum qız meşədəki olaydı!" Sonra: "Belə iş olmaz" -- deyib ümidini yozdu. Bu fikirlərdən sonra Bahadırı erməni qızının farsca oxumağı məşğul etdi və öz-özünə dedi: "Bu millətə təəccüb etməlidir! Erməni qızı neçin farsca oxusun? Neçin türkcə bilsin?...." Bu fikirdə olarkən Bahadır yuxuya getdi.

Bahadırın atası qədim bəylərdən olub, dolanacağı ancaq mülklərinə bağlıydı. Çünki mülklərini qeyriləri dolandırır. Bir zamandan sonra borca düşüb var-yoxunu satıb borcunu verdi. Lakin iki min manatlıq yer anasının adına qalmışdı. Bahadır hərçənd atasının tək oğlu idisə də, bununla belə qeyriləri kimi atasının dövlətinə çox da ümid bağlamayıb oxumağa səy edirdi. Gimnaziyanın beşinci klasına keçəndə Bahadırın atası vəfat etdi və bir il ondan sonra anası öldü. Atasının və anasının bivaxt ölməkləri, atasından sonra köməksiz qalmağı və oxumağa məhəbbəti Bahadırı min-min fikirlərə salıb bilmirdi ki, nə etsin. Bahadırın gözəl əxlaq və ətvarına görə yoldaşları onu çox sevirdilər. Bahadıra belə bədbəxtlik üz verəndən sonra yoldaşları sözlərini bir edib başladılar Bahadıra layiqincə kömək etməyə, bu minvalla Bahadır gimnaziyanı qurtardı. Gimnaziyanı qurtarandan sonra yenə oxumaqdan əl çəkməyib istədi ki, anasının adına qalan yeri ucuz qiymətə satıb universitetə getsin, taki, elmini başa çıxarda. Qeyrətli yoldaşları: "Yer gələcəkdə sənə lazım olar" deyib, onu belə fikirdən daşıdırdılar və özləri dəxi öz aralarında Bahadıra kömək edirdilər. Universitetdə Bahadırın işləri yaxşı keçdi. Çünki özü üçün bir neçə dərs tapıb ayda 40 və 50 manata qədər pul qazanırdı. O pulla yoldaşlarından birinə də kömək edirdi. Üç il bu minvalla universitetdə oxuyub dördüncü il yay fəslə rüxsət olunan vaxt bir neçə yoldaşları ilə Məngilisə gəldi.

* * * * *

Sabah açıldı. Bahadır hələ üzünü yumamış ev yiyəsi qoca övrət Bahadırı çay içməyə çağırırdı. Bahadır üzünü yuyub çay içməyə getdi. İki stəkan çay içib öz otağına gəldi və qəzetə götürüb oxumağa məşğul oldu. Sonra Yusifgilə getmək üçün hazırlaşdı yola rəvan oldu. Yusif Bahadırı görüb nəhayətdə şad oldu.

Yusif tiflisli məşhur dövlətli erməninin oğlu idi. Atası mədəniyyətli olduğuna görə oğlunu da gimnaziyada oxudurdu. Yusif 18 yaşında ikən atası öldü. Çünki Yusif atasının tək oğlu idi, ona görə atasından sonra buna mümkün olmadı ki, elmlərini başa çıxartsın. Bu səbəbə Yusif gimnaziyadan çıxdı. Bir az müddətdən sonra Yusif bir gözəl erməni qızına aşiq olub onu aldı. Bunun övrəti Avropa elmlərindən dadmış bir ağıllı övrət idi. İki ildən sonra bunlardan bir qız dünyaya gəldi adı Səlimə (Salome), 17 yaşında ikən ərə getdi. Səlimənin əri Məngilisdə olurdu. Yusifin Səlimədən başqa bir oğlu və iki qızı var idi. Yusif uşaqlarının içində hamıdan çox kiçik qızı Sonanı istəyirdi. Zira ki, Sona əxlaq və ətvarda hamıdan gözəl bir qız idi. Sona oxumağı 8 yaşından başladı. Sonanın ibtida müəlliməsi nəhayətdə ağıllı və pedaqogika elmində qabilə bir övrət idi. Məzkurə qız bir neçə vaxtdan sonra "Jenski institut" adlanan məktəbdə oxuyurdu. Az müddətdə bu qızı ağıl-kamalının səbəbinə müəllimləri nəhayətdə sevirdilər; 15 yaşında firəng və rus dilində azadə danışardı. Bu dillərdən başqa dəxi türkcə yaxşı yazıb-oxuyurdu. Öz dilini demək artıqdır! Çox çəkmədi ki, bu qız institutu nişanla qurtardı və ağıl-kamalı ilə məşhur olub hər yerdən istəyirdilər ki, onu alsınlar. Amma qız heç kəsə getmək istəməyirdi, çünki istəyirdi ki, ömrünü qələm işlətməklə millətinin yolunda çürütsün.... Yusif bir neçə səbəblərə görə Məngilisə gəlib orada mağaziyə açdı və yer alıb bir yaxşı ev saldırdı. Payız fəslə Yusifin külfəti Tiflisdən Məngilisə köçdü. Amma nə fayda ki, Məngilisin pis vaxtı idi. Çünki yayda gələnlər hamısı köçmüşdülər, bundan əlavə, ağaclar yavaş-yavaş solub havanın nəfəsi sovuqlaşmışdı. Sona üçün günlər nəhayətdə qəmgin keçirdi, bir dost-mehribanı yox idi. İti çovğunlardan sonra yaz fəslə gəldi. Məngilis yaşıl məxmərlə bəzəndi və Sonanın ürəyi qəfəsdən çıxan bülbülün ürəyinə bənzərdi. Yay aralığa gəlib xalq yavaş-yavaş Tiflisdən Məngilisə köçdü. Bir az zamanda Sona özü üçün həmsöhbət tapdı. Gününü gah bağlarda və gah meşələrdə keçirirdi. Məngilisin yay fəslə Sonanın nəhayətdə xoşuna gəldi....

Bahadır Yusiflə bir böyük, gözəl bəzənmiş zalda bulundular. Bunlar bir-biri ilə şirin söhbətə məşğul idilər, Bahadır hərdənbir ürəyindən bunu keçirirdi: "Allah! Görəydim o qızı ki, mən oxudacağam, necə qızıdır?"

Nəzakətli Sona bir saat güzgünün qabağında gah aya bənzər camalı ilə, gah donu ilə məşğul idi. Sona elə ki, geyinib hazır oldu, qapının arasından baxdı. Bahadırı görüb öz-özünə dedi: "Bu mənə tanış surətdir!".

Bir az keçəndən sonra Sona anası ilə bərabər içəri daxil oldular. Yusif tez yerindən qalxıb bunları adətə görə Bahadıyla dost etdi. Bahadır bir özgə halətdə bulundu. Sona dəxi onun halını hiss etdi. Bahadır Sonanın meşədə mərmər döşü açılmış, yaşıl otun üstündə sərilmiş halını nəzərə gətirdi, gözlərindən od parıldadı....

Sonanın anası Maşo gülə-gülə Bahadıra dedi:

"Sizinlə dost olmağımıza nəhayətdə şadam."

"Bəli, bu saat ki, sizinlə oturmuşam, ömrümdə gözəl saatlardan biri hesab edirəm. " -- Bahadır deyib Sonaya nəzər yetirdi. Sonanın dəxi bu sözlərdən xoşu gəlib Bahadır tərəfə baş əydi. Söhbət bir az ara verəndən sonra Yusif üzünü Bahadıra

tutub dedi:

"Allah-taala bizim dostluğumuzu həmişəlik etsin və təvəqqe edirəm ki, bu gündən bizə daşınıb bu üç ay yayı bizimlə olasınız."

Bahadır Yusifdən elə ki, bu sözləri eşitdi, nəhayətdə şad oldu və Yusifə kamal-ədəblə baş əyib dedi: "Çox təşəkkür edirəm!"

Saat ikidə stol nahara hazır oldu. Yusif durub Bahadırı nahar olunan otağa dəvət etdi. Hamısı nahar otağına getdilər. Yusif stolun başında, Bahadır sağ tərəfdən və Maşo, Sona sol tərəfdən əyləşdilər. Xörək dörd rəng idi. Stolun üstündə nə ki lazım idi, hamısı hazır olmuşdu. Nahar vaxtında millətlər barəsində bir neçə söhbət oldu. Erməni millətinin barəsində söhbət edəndə Sona ağızını açıb bülbül kimi ötürdü.... Nahar xeylaq uzandı. Nahardan sonra Bahadıra bir otaq verdilər ki, orada bir az rahat olsun. Elə ki, saat altı oldu, Bahadıra qulluqçu su gətirib üzünü yudurtdu. Ondan sonra hamı balkona yığılıb çay aralığa gətirdilər. Yusif çay vaxtı vədə qoydu ki, Bahadır sabahdan daşsın. Saat 8 olardı ki, çaylarını qurtardılar. Bahadır bunlarla görüşüb öz evinə getdi.

* * * * *

O biri günü saat 9-da Sonanın gədəsi Bahadırın qapısında hazır oldu. Bahadır ev yiyəsi ilə hesablaşib şeylərini gədəyə tapşırırdı və özü də Sonagilə getdi. Bahadır uzaqdan Sonanı balkonda bunu gözləyən görüb ürəyi iti döyünürdü və Sonanın dəxi rəngi təğyir tapdı; elə ki, Bahadır Sonaya yavuqlaşdı, Sona gülümsünüb ağ əlləri ilə Bahadırın əlindən tutub çəkdi. Bahadır hamısını hiss edirdi. İkisində də məlum oldu ki, bunlarda məhəbbət əlamətləri vardır.

Sona və Bahadır zala varid oldular. Bu vaxtda Maşo içəri daxil oldu və onun dalınca çay gətirdilər. Çaylarını içəndən sonra Maşo Bahadır ilə salamatlaşib özgə yerə getdi. Evdə ancaq Sona ilə Bahadır qaldı. Ev qulluqçuları işə və uşaqlar oynamağa məşğul idilər. Söhbətləri bir az ara vermişdi ki, Sona kamal-ədəblə Bahadıra dedi: "Bu otağa buyurunuz". Bahadır Sonanın dalınca gedib bir gözəl bəzənmiş otağa daxil oldular. Pəncərələrin qabağında cürəbəcürə güllər və üstündə bülbüllər cəh-cəh edib öz nəğmələrini oxuyurdular. Otağın bir tərəfində kravat, balışları qu tükündən, bir tərəfində də miz, bir neçə stul və əlüzyuyan. Sona otağı göstərib dedi:

"Buranın sizə təəllüqü vardır." Bahadır baş əyib dedi:

"Təşəkkür edirəm. Bu vaxt gədə gəlib xəbər verdi ki, şeyləri gətiriblər." Sona həmin saat şeyləri otağa daşıtdırdı.

Sona ev işinə məşğul idi və Bahadır öz şeylərini yer-bəyer edirdi. Xülasə, axşam aralığa gəldi. Bahadır adətə görə ruznaməsini götürüb bir neçə şey yazdı.... Elə ki, sabah oldu, Sona fars dilini oxumağa başladı. Bahadır bir neçə həftə danışıda çox işlənən sözləri ona öyrətdi və sonra kitabdan az-az dərs verirdi. Sonanın səyi çox olmağa görə bir az müddətdə farsca Bahadırın suallarına dəxi cavab verirdi.... Bir gün Bahadır millət sözünü bəyan edərkən fikrə gedib ah çəkdi və yavaşdan farsca bunu dedi: "Biçarə millətim!" Bunu deyib rəngi təğyir tapdı. Sona bunun sözünü yaxşı eşitməyib sual etdi:

"Nə üçün siz ah çəkdiniz və nə dediniz?"

Bahadır bir az fikirdən sonra dedi:

"Sizə dair bir söz demədim, ona görə təvəqqe edirəm ki, ürəyinizə bir şey gətirməyəsınız."

"Xeyr, sizin sözlərinizdən mən özgə bir şey hiss etdim, təvəqqe edirəm məndən heç bir şeyi gizlətməyəsınız."

"Həqiqət, sizə dair bir söz demədim."

"Bahadır bəy! Hərgah indi buyurduğunuz mətləbi mənə aşkar etməsəniz, onda dəxi könlüm sizdən dönər. Məlumdur ki, övrətin ürəyi kişininki kimi olmaz. Hərgah deməsəniz, öz canıma and verirəm."

"Sona xanım! Nə üçün öz canınıza and verirsiniz? Özünüz yaxşı bilirsiniz ki, hərgah lazımlı söz olsa, sizdən gizlətmərəm. O mətləb ki, mən dedim sizə əsla lüzumu yoxdur. Sizin üçün xeyirsizdir. Mən ancaq millət sözünü bəyan edirdim, hərgah mənim ah çəkməyim sizi şəkkə salır, təvəqqe edirəm ki, bu barədə özgə fikirlərə düşməyəsınız, çünki ah çəkmək mənim həmişə adətimdir."

"Bahadır bəy! Təvəqqe edirəm mətləbdən kənar olmayasınız. Nə dediniz və nə üçün ah çəkdiniz, hamısını mənə bəyan ediniz, çünki bu pünhanlıq məndə bir böyük dərd olar."

"Sona xanım! Sizdə dərd olunca qoyun məndə olsun!.... O ah ki, mən çəkdim, millətpərəstlik ahıdır ki, həmişə mən çəkirəm. Sizə məlum olsun ki, mən millət sözünü bəyan edirdim. O vaxt öz millətim yadıma düşdü...."

Sona bu sözləri eşidib bir az fikrə getdi və dörd ətrafına baxıb gördü ki, heç kəs yoxdur, yavaşdan Bahadırın əlindən tutub dedi:

"Nəhayətdə şadam! Çox gözəl ki, iki bir fikirli cavanlar bir yerə düşüblər!...."

Bahadır fikirdə ikən Sona yenə əlindən tutub dedi: "Təvəqqe edirəm bundan sonra bu babda məndən bir şey gizlətməyəsınız, çünki mən də siz fikirdəyəm "... neçin bəs ah çəkdiniz?"

"Ondan ötəri ki, bizim millət qeyri millətlərdən dalda qalıbdır...."

"Bəs buyurun görək, aya, sizin millət yəni necə dalda qalıbdır?" --Kitabı əlindən yerə qoyub Sona Bahadırdan sual etdi.

"Əzizim Sona xanım! Dəxi necə dalda qalması bir millət ki, dünya elmlərindən qaçaq düşübdür? Və elmsiz millət qabağa gedərmə? Getdi zor dünyası!...."

"Haqq buyurursunuz, amma bu barədə gərəkdir sizin ruhanilər çalışalar, çünki xalq onlara inanır."

"Bəli, doğru buyurursunuz, xalq ancaq mollalara inanır, yəni molla nə desə xalq ona əməl edir."İslamın və millətin evini yıxan bu deyilmə? Müsəlman filosoflarından biri deyir: "Məhəmməd peyğəmbər hazırda öz millətinə nəzər etsə, yəqin qoyduğu dini tanımaz".

Bahadır bu sözləri deyib papirosunu yandırdı. Sona bu sözlərdən sonra bir az fikrə gedib dedi:

"Həqiqət, çox çətin məsələdir. Müsəlman millətinin və ya müsəlman dövlətlərinin hər yerdə tənəzzüldə yaşamaqlarına səbəb nə ola, əcəba?! Məsələn, mən bir neçə filosof inşalarında oxumuşam, guya islam özü elmin intişar tapmağına manedir."

Bahadır bu sözlərdən sonra Sonaya diqqətlə baxıb gülümsündü:

"Sona xanım! Zahirde həqiqət belədir, görünür. Fəqət bu məsələyə bir az ehtiyatlı girişmək lazım gəlir: hamı millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəblərə görə dünya elmlərinə həmişə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün olan qədər millətin üzünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian aləmi ilə müsəlman aləmində bir təfavüt görünür. Xristian aləmində ruhanilər elmlərə düşmən olublarsa da, fəqət padşahlar və dövlət ruhanilərlə müdam müharibədə bulunublar. Ruhaniyə əski qanunlara yapışarkən camaatı qaranlıqda saxlamaq istəyiblər."

Padşahlar--dövlət isə zəmanənin təqzasına görə təzə qanunlar meydana gətirməklə millətin tərəqqisinə çalışıblar. Xristian aləmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilərin zəncirindən yavaş-yavaş xilas edibdir. Müsəlman aləminə diqqət edərsəniz isə bu müharibəni görməzsiniz. Padşah həm xəlifə olub da, həm dövlətin yol göstərəni. Padşah--xəlifə, ya zəmanənin ən böyük ruhanisi tərəqqi yolunu camaatın üzünə qəsdən, ya səhvən bağlayıbdir. İndi bu vaxtdakı Osmanlı padşahının xəlifə adlanmağı böyük bir dəlildir.... Daha açıq söyləyəlim: məxsus insanın məişətinə, dünyasına dair qanunlar, ibadətə dair olan qanunlarla bir gücdə saxlanıbdir. Xristian aləmi haman müharibənin zoruna bu qanunları bilmərrə ayırıbdır, yəni xristian ağılı müdam tərəqqi yolunda işlərkən, müsəlman ağılı əski qanunlara kifayət edib paslanmışdır.

İslamın barəsində məzkur bədgüman olanlar demək olar ki, "lojiq"aləmində öz səhvlərini düşünməyirlər. İslam, həqiqət tərəqqiyə, yəni elmə düşmən olsaydı, Bəni-abbasilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar: haman ərəblər və haman islam! Əcəba, nə səbəbə o vaxt islam onların elm yolunda tərəqqilərinə mane olmurdu?.... Öz uşaqlarını həlak edən, murdar olmuş heyvanların ətinə yeyən, oğurluq, quldurluq ilə dolanan, bir allahın yerinə min dörd yüz bütələrə səcdə edən, əxlaqı büsbütün pozulmuş ərəblərə, əcəba, nə üçün dini-islam gəldi? Əlbəttə, əxlaqı pozğun millətin əxlaqını düzəltmək üçün, yəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyəlim: bir camaat üçün müəyyən bir din ortalığa gəlirsə, haman camaat səbəb olur, deyilmi? Belə olan surətdə demək olurmu filan din, filan millətin tənəzzülü üçün gəlibdir? Buna bərəks gərək deyilə: hər din camaatın tərəqqisi üçün gəlir. Din gətirən, camaatın xeyrini əlbəttə, nəzərdə tutur.... Dini qəbul edib onun intişarına çalışanlar nazik bir nöqtəni anlamaq istəyirlər.... Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gəlib də deyəcək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən onun məişəti və ağılı müəyyən, həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz. Haman bu mətləbi Məhəmməd peyğəmbər aşkar deyibdir. Yəni hər bir işi ağıla həvalə et, ağıl nə buyurarsa,

ona əməl et.... Fəqət iki mənsəb bir vücudda olmaq, yəni zikr olunan müharibənin olmamağı bu gözəl və tamam düyünləri açan sözlərin gizlin qalmasına səbəb olubdur. Sona Bahadırın bu sözlərindən sonra dedi:

"Bəli, haqdır. Günah din gətirəndə deyil, bəlkə dini intişar edənlərdədir...."

Bu minvalla Bahadır və Sona hər gün dərsdən sonra bu tövr söhbətlərə ciddi surətdə girişirdilər. Bu nazik mətləblər hər birisinin ürəyinin ən nazik hissli guşəsində yer edirdi. Gündən-günə bunların bir-birinə məhəbbətləri artırdı. Fəqət

cürət edib aşkar edə bilmirdilər. Bir neçə saat bir-birini görməsəydilər, hər ikisi qəm dəryasına mübtəla olurdu....

* * * * *

Saat olardı dörd. Nahardan sonra Bahadır pəncərədə oturub qabağındakı meşəyə tamaşa edirdi. Bir tərəfdən otaqdakı bülbüllərin nəğməsi, o biri tərəfdən meşədə axan bulaqların səsi və gərmişin comərdliyi Bahadıra böyük bir ləzzət verirdi. Nökər içəri daxil olub Bahadıra bir şəxs onu görmək istəyir dedi. Bahadır dışqarı çıxıb gördü ki, yoldaşı student Alekseydir. Bahadır Alekseyi evə dəvət etdi. Hər ikisi pəncərənin qabağında əyləşib ruzigara tamaşa edirdilər. Bir az fikirdən sonra Aleksey Bahadırdan sual etdi:

"Nə əcəb gəzməyə çıxmırsan?"

"Kefim bir az nasazdır"--deyib cavab verdi.

"Səbəb?"

"Neçə gündür başım ağrıyır."

""Tərcüman" qəzetəsinin axırını nömrəsini oxudunmu?"

"Bəli, oxudum."

"Osmanlı dilinin barəsində yazdığı haqdırımı?"

"Haqdır."

"Təəccübdür!...."

"Nə üçün təəccüb edirsən?"

"Çünki hər millət bu zəmanədə çalışır ki, dilini asana çıxartsın, amma onlar gedə-gedə dillərini dəxi də çətin edirlər."

"Bəli, bu bir naxoşluqdur ki, bizlərə də keçibdir. Bizim əhli-qələm, fikirlərini bu yerə qoyublar ki, inşalarını həmişə fəşahət və bəlağətlə yazsınlar; çünki sadə türk dili ilə yazanları nadan hesab edirlər."

"Aya, görək bu inşaları hamı anlayırmı və cəmaata nəf gətirirmi?"

Bahadır təbəssüm edib cavab verdi:

"Sən elə fikir edirsən bizim əhli-qələmin əksəri bir şey inşa edəndə fikirləri o yerdə olur ki, onların əsərlərindən camaat mənfəətbərdar olsun? Xeyr! Yazanlarımızın əksəri ərəb və fars sözlərini bilməkdə hünərlərini göstərmək istəyirlər. Bundan savayı, bu cür dəxi əhli-qələm vardır ki, özlərini xalqın nəzərində artıq göstərməkdən öləri şerlər düzəldirlər. Bu biçarələr gecədə bir qafiyə düzəldib gözəl vaxtlarını puç edirlər. Və dəxi bir parası vardır ki, bu xeyirsiz işlərə bəs etməyib müsəlman millətinə dair mədəniyyət və məişət xüsusində bir para lazım olan məsələləri rus qəzetələrində yazırlar, tainki qeyri millətdən də afərin eşitsinlər."

"Sənin sözünün qüvvəti, keçən il həmin bu söhbəti Tiflisdə eşitdim."

"Yəni necə?"

"Keçən il Tiflisdə "Badkubə" adlanan qəstində oturub nahar edirdim. Mən əyləşdiyim otağa 9 nəfər cavan müsəlman gəlib nahar yeməyə məşğul oldular və mədəniyyətdən söhbət edirdilər. Onlardan biri o birisinə dedi: "De görüm, aya, nə məqsudla müsəlman çobanına rusca yazırsan ki, çobanlıığı buraxıb elm dalınca getsin?".

Yoldaşı cavab verib dedi ki: "Nə eybi var, qoy qeyri millət də bilsin ki, bizdə də rusca yazanlar var...." Çünki bu tövr cavab onun ağılının naqisliyini göstərirdi. Ona görə mən istədim biləm bu kim ola və hərçənd adını dedilər isə də, amma heyfa ki, unutmuşam....

Bahadır dəxi fikir edib tapa bilmədi və bir az fikirdən sonra dedi:

"Bəli, necə ki, əvvəl dedim, müsəlman arasında bu tövr əhli-qələm nəhayətdə çoxdur.... Xülasə, saf ürəklə millət yolunda zəhmət çəkənlər çox azdır." Bahadır bu sözləri deyib durub otaqda gəzindi. Bir az fikirdən sonra Aleksey sual etdi:

" "Kəşkül" qəzetəsi alırsanmı?"

"Bura gələndən "Kəşkül"ün üzünü görməmişəm...."

"Onun həmişə adətidir: üç ayda bir, ya dörd ayda bir çıxar."

"Günah yalnız onda deyil. Günah bizim müsəlmanlardadır ki, biçarəyə kömək etmirlər...."

Bu danışıqda Yusif içəri daxil olub, "Məni bağışlayın"--deyib Bahadıra əl verdi. Sonra Alekseylə dost oldular və Alekseyə üzünü tutub dedi:

"Xoş gəlibsiniz!" Aleksey ikramla baş əydi.

"Nə barədə söhbət edirdiniz?"--Yusif deyib sual etdi.

"Söhbətimiz bunların "Kəşkül" qəzetəsinin barəsindədir. Bu qəzetə ayda bir, ya iki dəfə çıxır,"--Aleksy cavab verib Yusifə diqqətlə baxdı.

"Doğru buyurursunuz,"--deyə Yusif cavab verdi--Biz Tiflisdə olan vaxtlar mənim qızım türk dili oxuyan vaxt istədi ki, haman qəzetəni alsın. Amma sonradan gördüm ki, həqiqət, gec-gec çıxır, ona görə almadım.

Aleksy cavab verib dedi:

"Bahadırın deməyinə görə günah tək qəzetənin mühərrirində deyil və hətta millətdədir; çünki deyir, guya müsəlman camaatı qəzetə yazanlara köməklik etmir."

"Bəli, haqdır. Hərgah qəzetə işində millətin köməliyi olmasa iş qabağa getməz."--Yusif deyib ayağa durdu.--Fəqət onu da deməliyəm, qəzetə verənlərdə də insaf gərəkdir ola....

"Millət necə kömək etsin ki, qəzetə onun nəzərində yalançı bir şey görünür və bir para mollalar qəzetə oxuyanları uşaq və nadan hesab edirlər"--Bahadır dəxi bu sözü deyib qalxdı.

"Buyurunuz zala,"--deyib Yusif əli ilə göstərdi. Hamısı zala daxil oldular. Bir az müddətdən sonra Maşo və Sona dəxi gəldilər. Aleksy ilə dost olub hər kəs öz yerində əyləşdi. Aralığa çay gətirdilər.

Hamı xamuş olandan sonra Yusif dedi:

"Bəli, Bahadır bəy! Otaqdakı söhbətimiz nə yerdə qaldı?"

Sona atasından bu sözləri eşidib Bahadırın üzünə baxdı və söhbət nə barədə olmağını sual etdi.

"Bizim qəzetələrə diqqət tuturlar",--Bahadır başını aşağı salıb cavab verdi.

"Bahadır bəy! Həqiqət, diqqət tutulasıdır. Amma biçarə mühərrirlər nə etsinlər ki, müsəlman millətində həmiyyət yoxdur."--Sona bu sözləri deyib Alekseyə baxdı:

"Necə yəni həmiyyət yoxdur?"--Yusif təəccüblə Sonaya baxdı. Sona atasının cavabında dedi:

" Məsələn, millətin nəzəri qəzetəyə nəhayətdə həqirdir. Qəzetə onlar üçün artıq və lazımsız bir şeydir. Bir şey ki, lazımsız ola, ona pul verərlərmi? Və camaat qəzetəni almayanda biçarə mühərrir nə ilə dolansın və kimin üçün yazsın. Hərgah müsəlman milləti bunu anlaya ki, qəzetə göz açar, insanı qaranlıqdan işıqlığa salar və bilmədiyini bildirər, əlbəttə, onda qəzetəni alan da və kömək edən də çox olar. Və nəinki qəzetə, özgə işlər də bunun kimi. Müsəlman cavanlarından hazırda yazanlar az deyil, mən hətta bir neçəsini bilirəm ki, biçarələr gözəl-gözəl kitabçalar yazıblar; lakin pulları olmadığına səbəb basdırma bilmirlər. Millətdə hümmət olsa, belə olmaz.... Siz elə bilirsiniz ki, bu qədər erməni millətinin arasında ki, kitab var, inşa edənlər özləri basdırırlar?"

"Bizim işimiz başqa" .--Yusif təbəssüm edib dedi.--Biz evlənəndə hərgah uşağımız, qızımız da olmuş olsa yenə millətin işini unutmuruq: həmişə bir qədər pul, ya kitab basdırmağa, ya məktəblərə və ya kəlisalara bağışlayırıq.

"Bəs bunu müsəlmanlar edə bilməzlərmi?"--Sona atasına baxıb dedi:--Məgər müsəlmandan azını dövlətli var? Bu biçarələrin hətta cəmiyyəti-xeyriyyələri də yoxdur. Xülasə, işləri çox çətindir, sözlə bunlara qandırmaq mümkün deyil, gərəkdir ki, bu millət arasında mədəniyyət yayıla, onda özləri anlayarlar, millət nədir, hümmət nədir.

Bu minval çay qurtaranadək aralıqda çox söhbət oldu və Sona dəxi verilən suallara layiqincə cavab verirdi.

Aleksey Sonanın sözlərinə diqqətlə qulaq verib öz ürəyində deyirdi: "Xoş olsun bizim millətin halına ki, bu qanacaqda övrətləri də vardır!".

Bir az söhbətdən sonra Aleksey mürəxxəs olub öz evinə getdi və Bahadır dəxi öz otağına....

Bir azdan, Sona Bahadırın yanına gəlib adətə görə akoşkanın qabağında oturdular. Dərindən sonra Bahadır bu şəri avazla oxudu:

"Morğə-səyyade-toəm, oftadeəm bər dame-to,

Ya bekoş, ya dane deh, ya əz qəfəs azad kon".

[Tərcüməsi: Sənin ovladığın quşam, toruna düşmüşəm,

Ya öldür, ya dən ver, ya qəfəsdən xilas et.]

Sona bu sözləri anlayıb ürəkdən bir ah çəkib yanaqları od kimi parıldadı. Akoşkadan dışqarı baxıb dedi:

"Bahadır! Bir bax o biçərə bülbülə, gül üçün necə yanıqlı cəh-cəhlər vurur." Bir nəzər et gülə, necə qönçəsini açıb guya bülbülə deyir: "Bu can sənindir, əzizim!...."

Bahadır Sonanın işarəsini başa düşdü və cavab verməyə imkanı olmayıb əyləşib iki əli ilə başını tutub dərin-dərin fikrə getdi. Sona dəxi Bahadırın əlindən tutub dedi:

"Bahadır, o nə sirrdir ki, insan bir-birindən təfriqə düşübdür?...."

Bahadır Sonanın sualına cavab verməyib ancaq dedi:

"Sona! Vaxt olar indi mənə verdiyin sualın barəsində söhbət edərik." Bu sözlərdən sonra ikisi də ixtiyarsız bir-birinin əlini tutdular, Sona yerə baxırdı, Bahadırsa onun üzünə. Bu halda bir neçə dəqiqə sözsüz qaldılar. Lakin əllərinin titrəməyini hər biri hiss edirdi....

Bu vaxt qapıdan qulluqçu Sonanı atasının yanına çağırırdı. Sona Bahadırın otağından çıxıb getdi. Bahadır dəxi Sonanın axırıncı sualını təkrar edib qəm dəryasına mübtəla oldu. "Həqiqət, səbəb nədir ki, insan bir-birindən təfriqə düşübdür", sözləri Bahadırı tövrlü-tövrlü fikirlərə saldı....

* * * * *

Avqust ayı aralığa gəldi, hava soyuqlaşdı, Məngilisə gələn qonaqlar gündən-günə azaldı. Və Bahadır dəxi yavaş-yavaş hazırlaşdı gözəl Məngilis ilə ayrılısın. Sona bunu hiss edirdi və öz-özünə deyirdi: "Kaş hər günümüz bir il olaydı!" Hərçənd Bahadır üçün Sona ilə ayrılmaq nəhayətdə çətin gəlirdi, fəqət nə etməli? Lazım idi ki, elmini tez tamam edib azad olsun.

Avqust ayının 15-i idi. Bahadır Tiflisdəki yoldaşı Sultandan kağız aldı. Kağızı oxuyub gördü ki, yoldaşları Tiflisdə bunu gözləyirlər, tainki Rusiyətə bir yerdə getsinlər. Otaqda heç kəs yox idi. Kağızı oxuyandan sonra Bahadır bir saat fikrə gedib bilmirdi ki, nə etsin. Axırda fikrini dağıdıb başladı yavaş-yavaş şeylərini yığışdırmağa. Sona qapının arasından bunu yığışırılan görüb tez içəri daxil oldu.

"Bu nədir? Nə edirsiniz?"--deyib Bahadırın əlindən tutdu, Bahadır kağızı göstərdi. Sona bir az sakit oldu və ürəkdən bir ah çəkib dedi:

"Görəsən bizim ayrılığımız həmişəlikdir, ya ruzigar bir-birimizlə görüşdürəcəkdir?..."

"Ümidvaram ki, gələn yay yenə bir-birimizin vüsalına yetişək!"

Sona dişqarı çıxıb Bahadırın yığışmağını atasına və anasına söylədi. Maşo və Yusif bu əhvalatdan nəhayətdə qəmgin oldular; Bahadır üçün yola lazım olan şeyləri hazır etdilər.

Sabahı günü troyka qapıda hazır oldu. Bahadırın şeylərini lazımınca yığışdırıb hazır etdilər. Hamı balkona, Bahadırı ötürməyə çıxdı. Bəli, vaxt oldu ki, Bahadır hamısı ilə xudahafiz edib sevgili Sonası ilə ayrıldı.... Və Sona "kağızınızı gözləyirik" deyib atasını balkonda qoyub Bahadırın otağına tez gəldi və gözlərindən qanlı yaşlar töküb uşaq kimi ağladı.

İKİNCİ HİSSƏ

Bahadır Sonadan ayrılıandan sonra troyka çaparaq əyri-üyrü yollarla qalın meşəli dağın başında bulundu. Bahadır qeyri bir halətdə idi. Bahadır üç verst bihuş gedib ancaq troykaçı dağın başında atın cilovunu düzəltmək istərkən ayıldı. Gördü ki, Sonadan xeyli iraq düşübdür. Onun fikrindən quş olmaq keçirdi ki, axırıncı dəfə uçub həməfkarlı, ruhuna və ağılına ləzzət verən Sonaya baxsın, amma nə fayda!....

Troykaçı atları sürmək istəyəndə Bahadır: "Yavaş bir az"--deyib troykanı saxlatdı. Bahadırın nəzəri Sona olan evə sataşib bir neçə rüb gözlərini bir nöqtədən çəkmədi və sonra çarəsiz qalıb troykanı sürdüdü.

Bahadırın başında min-min fikirlər, tövribətövr xəyalat olarkən "Piryut" adlanan qalığa yetişdilər. Burada Novruz troykaçı atlara iki saat yorunuq vermək istədi: Novruz otuz yaşında, gödəkboy, canlı oğlan idi. Üzündə gözə sataşan bir eybi yox idi. Ancaq üzünün çopuru, gözlərinin pişik gözünə bənzəməyi, burnunun nəhayətdə böyük deşikləri, qulaqlarının qoz yarpağıdakı sallanmağı insanın nəzərini bir az məşğul edirdi. Bahadır üzünü Məngilis olan tərəfə tutub ürəkdən bir ah çəkdi. Gördü Sona ilə bunun arasında uca dağlar, qalın meşələr vardır. Əlləri qoynunda iki saat qoz ağacının altında dərin fikirdə gah gəzirdi, gah otururdu. Qalıqda bunlardan və qalıq yiyəsindən başqa heç kəs yox idi. Gün yavaş-yavaş batmaqda idi və nazik yel əsirdi. Quşlar yuvalarında oturub dimdiklərini təmizləyirdilər, səs-səmir yox idi, ancaq hərdən bir zorba həyəti itirirdi. Troykaçının: "Ağa, əyləşin, vaxtdır" səsi Bahadırın fikrini dağıtdı. Bahadır troykaya oturdu və troykaçı atlara "fişt" edib istəyirdi ki, sürsün, birdən qabaqlarına çapar çıxıb soruşdu:

"Hara gedirsiniz?"

"Tiflisə."--Bahadır başını qaldırıb cavab verdi.

"Bu vaxt mən sizə məsləhət görmürəm gedəsiniz."

"Nə səbəbə?"--Uca səslə Novruz xəbər aldı.

"Ondan ötəri ki, dünən axşam "Piryut"dan üç verst o yana qaçaqlar on nəfər adam soyublar."

"Bizə dəyməzlər"--İstər-istəmər Novruz cavab verdi.

"-Özünüz bilirsiniz, ancaq bu axşam vaxtı sizə məsləhət görmürəm."

Novruz istəyirdi atları sürsün. Bahadır bir az fikirdən sonra dedi ki, səbir etməli, bəlkə bir xəbər çıxa.

"Ağa, qorxma, hərəgah qaçaqlar dünən adamları soyublar, bu gün bu yolda olmazlar. İndi görəsən qorxularından hansı cəhənnəmə itiblər."--Novruz deyib Bahadırdan cavab gözlədi.

"Yox, hər işdə səbir lazımdır."--Deyib Bahadır troykadan düşdü.--Bu gecə burada qalmağımız məsləhətdir. Səhər gecədən yola düşərik. Atları aç!

Bu vaxt qalıq ziyəsi İvan bunların darvazada dayanmaqlarını görüb sual etdi:--Niyə getmirsiniz?

İvan səbəbini bilib Bahadıra dedi:

"Ağa, mən də məsləhət görmürəm ki, bu vaxt gedəsiniz. Yaxşı olar bu gecə qalasanız, sabah gecədən gedərsiniz. Bəlkə səhərədək bir xəbər çıxa.

Novruz çarəsiz qalıb atları açdı. Bahadır yatmaq üçün İvandan yer istədi. İvan göygöz, saqqalı ağarmış, üzü çil, ucaboy, ariq,pula görə çox qonaqsevən qoca rus idi.

İvan Bahadırın təvəqqesinə görə bir balaca otaq açdı. Otaqçıqın bir tərəfində su qabı, bir tərəfində balaca taxt, üstündə samandan döşəkə, illərlə üzü yuyulmamış balış. Taxtın qabağında üçayaqlı miz, üstü bıçaq ilə cızmaqara çəkilmiş, mizin yanında bir ayağı sınımış kürsü, taxtın üstündə yarım arşın hündürlüyü, bir qarış eni pəncərə. İki şüşəli, qurum və toz basmış pəncərədə bir neçə hörümçək və milçək ölüsü və balaca çıraq, şişəsini qara his basmış və piltəsi neçə günlərlə kəsilməmiş. İvan otağı göstərüb getdi. Bahadır taxtın üstə yığılıb fikrə getdi. Qaçaqqların xəbəri, təzə otaqçanın təhər-tövrü Sonanın fikrini çəkməyə mane oldu. Bundan savayı Bahadırı incidən o oldu ki, vaxtında gedib Tiflisə çatmayacaqdır. Bahadır bu fikirdə ikən İvan qapını açıb əlində samovar, üstündə mis çaynik, iki fincan, bir neçə qənd qırığı içəri daxil oldu və dedi:

"Ağa, yoldan gəlibsiniz, yorulubsunuz, durun bir çay için. "Bu sözlər Bahadırın fikirlərini dağıtdı:

"Çox razıyam,"--deyib Bahadır başını balıqdan qaldırdı. Hərçənd yemək və içmək Bahadırın fikrindən keçmirdi. Amma hazır samovara şad olub bir fincan çay içməyə razılıq verdi. İvan iki fincanı da çayla doldurdu: birisini Bahadırın qabağına, o birisini öz qabağına qoyub dedi:

"Ağa, buyurun için. Görürəm yorulubsunuz, çay yornuğunuzu aparar."

Bu sözlərdən sonra İvan başladı hortuldatmağa. Bahadır bir fincan içənədək İvan beş fincan hortuldatdı.

Bahadırsa iki fincan güclə içib İvana razılıq etdi. Bu vaxt İvan on birinci fincanı içirdi və tər üzündən yağış tək töküdü. İvan Bahadıra dillə cavab verə bilməyib baş əydi və başını əyən vaxt, çünki gözləri Bahadırdə idi, fincanın yarısı dizinə töküdü. İvan fincanın sanını unutdu. Samovardan su damcı-damcı gəlirdi ki, İvan çaydan əl çəkdi. Sonra cibindən trubkasını çıxarıb tütüldü və Bahadıra nəzər yetirib sual etdi:

"Siz nə millətsiniz?"

"Mən müsəlmanam,"--deyib Bahadır da papirosunu yandırdı. Bu vaxtədək İvan Bahadıyla rusca danışdı. İvan Bahadırın müsəlman olmağını bilib başladı türkcə söyləməyə. İvan türkcə çox yaxşı danışdı. Bahadır bunun danışmağına təəccüb edib sordu:

"Siz türkcə harda öyrənibsiniz?"

"Bu yavuşda çox müsəlman kəndi var. Onlarla bizim işimiz çox olmağına görə türkcə öyrənmişəm."--İvan bunu deyib trubkasını boşaltdı və başını aşağı dikib dedi:

"Sizin müsəlmanlar yaxşı dolanmırlar."

"Necə?"--Bahadır soruşub başını əli ilə tutdu.

"Dəxi necə olacaqdır: peşələri oğurluq, quldurluq olub, nə allahdan qorxuları var, nə padşahdan."

"Bəli, gərəkdir bunlara tərbiyə verilə."

İvan, görürkür, Bahadırın mətləbini anlamadı və ikinci dəfə trubkasını doldurmaq istərkən çöldə qılı-qal düşdü. İvan tez dişqarı çıxıb gördü ki, bir neçə çapar öz böyükləri ilə həyətdə danışırlar. Bahadır səbir etməyib otaqdan çıxdı. Bu vaxt çaparı böyüyü gülə-gülə İvana deyirdi:

"Qaçaları qovduq Sarvan mahalına tərəf, sonra gözdən itdilər."Bahadırın:

"Yol qorxulu deyil ki?"--sualına çaparbaşı cavab verdi:

"Xeyr, hərgah istəyirsiniz bu aydınlıq gecədə gedə bilərsiniz və bir çapar sizə verə bilərəm."

Bahadır "çox sağ ol" deyib, Novruzu səslədi. Novruz səs vermədi. Bahadır atlar bağlanan yərə gedib gördü ki, Novruz xoruldayır. Bahadır və İvan Novruzu çətinlik ilə yuxudan oyatdılar. Novruz gözlərini ovuşdura-ovuşdura açıb:

"Nə var? Nə istəyirsiniz?"--deyib sual etdi.

Bahadırın:

"Dur troykanı qoş,"--sözünə Novruz göyə baxıb dedi:

"Ağa, hələ tezdir. Səhərə çox qalıbdır."

İvanın: "Novruz! Novruz!" səsi Novruzunu yuxudan ayıltı və əhvalatdan xəbərdar olub getdi atların yanına.

Bahadır İvanın qulluğuna layiq ona pul bağışlayıb çox razılıq etdi. Yarım saatdan sonra troyka hazır oldu. Novruz:

"Ağa, buyurun, hazırım,"--deyib Bahadıra səsləndi.

Bahadır İvanla və çaparbaşı ilə salamatlaşıb troykaya əyləşdi. Novruz çaparı troykanın yanında görüb ürəkləndi və atlara bərkdən, öz qaydası ilə "fişt" edib yola düşdülər. Yolun iki tərəfində meşə, aydınlıq gecə! Təkərlərin səsi, atların ayaqlarının tappıltısı meşələrə səs salırdı. Bahadır dərin-dərin fikirdə ikən Novruz dodağının altında oxuyurdu. Çünki yol başı yuxarıydı, ona görə Novruz atları yavaş-yavaş sürüb özünə xoş gələn nəğmələrdən oxuyurdu. Bunun bayatıları Bahadırın dərdini dəxi də artırırdı. Novruz Bahadırı qəmgin görüb dedi:

"Ağa, nə üçün fikr edirsən, yoxsa qaçaqlardan qorxursan? Qorxma, indi bu yolda olmazlar və bir də qalığa yaxınlaşmışıq."

"Qaçaqlardan qorxmuram. Ancaq fikr edirəm ki, bu evi yıxılmışlar nə peşədir ki, özlərinə qəbul ediblər."

"Ay ağa, elə demə. Mən bunları heç qınamıram, bunların qaçaq olmaqlarına çox səbəb var...."

"Görükür, çoxusu aclığından qaçaqçılıq edir."

"Xeyr, ağa, hamısının evində bir parça çörəyi var. Ancaq bunları bu yola qoyan bizim böyüklərimizdir.... Və hamıdan baş səbəb arvadıdır, arvad!"

"Necə arvad?"

"Belə ki, bu evləri yıxılmışlar bir-birinin nişanlısını qaçırdılar. Bu bir adətdir düşüb bizim aramıza, yenə qızın kəbini kəsilməmiş olsa bir şeydir. Amma bu evləri yıxılmışlar kəbinli-

kəbinli qızları qaçırdılar.... Əlbəttə, bu tövr işlərdən sonra əvvəlki nişanlısı dəli olub dağa-daşa düşür və başlayır düşməninə əvəz almağa. Bu yazığa yemək lazımdır, ona görə görürsən sənin mənim kimi adamları soyub onunla dolanacaq edir."

"A kişi, nə deyirsən? Kəbinli qızı da qaçırtmaq olarmı? Nə üçün şikayət etmirlər? Bəs qazı və qeyri mollalar nədən ötrü təyin olunublar?"

"Ah, ağa, kim-kimədir! Mollalarımızın da xarabı çıxıbdır.... Odur, bir ay bundan qabaq bizim kənddən biri kəbinli qızı qaçırdıb apardı özgə kəndə, orada mollaya pul basıb kəbinini kəsdirdi. Sonra molla eşidəndə dedi ki, mən bilmirdim qız özgəyə kəbinliydi, ya yox.... Deyir qız özü razılıq verdi. Sonra iş getdi Tiflisə, oğlanın atası Tiflisə gedib-gəlməkdən həlak oldu.

"Nə üçün?"

"Nə bilim, deyir gedirsən qazının yanına, deyir: "Sabah". Sabah gedirsən, deyir: "Yazmışam yuxarı". Yuxarı gedirsən, deyir: "Sabah". Sabah gedirsən, deyir: "Nə ki, lazımdır edirik". Axırda yazıq bizar olub gəldi kəndə. Sənin canın üçün, yazığı

Tiflisdə necə incitmişdilsə, hamı mollalara--böyük axunddan başlamış kiçiyinədək ağzından gələn deyirdi...."

"Heç şey edə bilməzlər. Onların borcudur şəriətlə iş görələr."

"Axı onlar yazı-pozu edənədək iş-işdən keçir. Odur, keçən yaz mənim başıma da bu iş gəldi. Ancaq mən tək olduğuma görə və bir də dava sevməyən olduğuma, düz getdim Tiflisə, böyük axundun yanına. Ağzımı açıb dərdimi demək istəyirdim, qoymadı söyləməyə, dedi ki: "O, qazının işidir. Əvvəl qoy oradan yazsınlar". Getdim yerinə də məlum etdim. İndi bir ildən çoxdur arvadımı əlimdən alıblar, bu vaxtadək bir xəbər yoxdur, Mən də sonra gördüm ki, düşmənimlə bacarmayacağam, arvadın kəbinini geri edib işdən əl çəkdim. Amma düşmənim dörd ay Tiflisə getdi-gəldi. Özü də pullu adamın oğlu idi.... Mən də işi duydum, bilmərrə əl çəkdim.... Ah, ağa, azmı belə iş olur? Azmı belə dərdlərə yanan var? Hərgah mənim də arxam olsaydı, indi mən də bir fəstay çıxartmışdım. İndi o tərəfdən də, bu tərəfdən də bir neçəsi qızıl gülləyə qurban olmuşdu...."

Novruz bu sözləri deyib ürəkdən ah çəkdi və atları sürdü. Novruzun "ah" sözü Bahadırın qəlbində dərin-dərin yer etdi. Bu "ah" sözü biçarə Novruzun gücsüz, pulsuz olmasına və qeyrilərinin biinsaf, bimürvət, biqeyrət və bihəya olmaqlarına, öz mənəblərinə layiq olmayan, dünya mənfəətindən ötrü şəriəti satanlara işarə idi....

Bahadır bu fikirləri başından keçirərkən "Biliduxan" adlanan qalığa yetişdilər.

Bahadırın təvəqqesinə görə Novruz bu qalıqda atları açmadı. Saat 6-da "Qocur" adlanan qalığa çatdılar. Qocurda bir saat yorunuq almaq üçün düşdülər. Çapar bunları Qocurda qoyub geri qayıtdı. Bahadır salamat gəlməklərinə və qaçaqların üzünü görmədiyinə nəhayətdə şad oldu. Qocurdan Tiflisi görəndə Bahadırın ürəyi qısıldı; çünki getdikcə sevgili dostundan iraq düşürdü.

Novruz troykanı hazırlayıb yola düşdülər; saat 10-da Tiflisə varid oldular. Bahadır "Bakı" adlanan qəstinə düşdü. Novruz öz haqqını alıb bir çox razılıq edib Bahadırdan ayrıldı. Bahadır paltarını dəyişib qəstindən çıxdı ki, yoldaşlarını axtarsın. Tiflisdə gəzdiyin adamı tapmaq istəsən gərək "Qolovinski prospekt" adlanan küçəyə çıxasan. Bahadır bu fikirlə oraya üz qoydu. Bir az Qolovinskidə dolanarkən yoldaşı student Sultana rast gəldi. İki yoldaş üç ay bir-birini görmüyüb indi rast gəlməklərinə çox şad oldular. Bunlar bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra hər ikisi "Bakı" qəstininə gəldilər. Bahadır papiros yandırır Sultandan soruşdu:

"Rəfiqim, de görüm bu yayı necə keçirtdin?"

"Pis keçmədi! İyun ayını burada keçirdim."--Deyib Sultan divanın üstünə uzandı.

"Yəqin çox isti idi?"

"Mən bir elə isti hiss etmədim. Ondan ötəri ki, səhərdən axşamadək evdə otururdum, ancaq axşamlar çıxıb bağlara gedirdim və hərdənbir təzə aşnalarım çay içməyə aparırdılar.

"Təzə dostlardan kimdir? Yoxsa.... Elə dost oldun? Hə?"

"Bəs necə! Bir dəfə evlərində nahar dəxi etmişəm."

"Qızını gördünmü?"

"Əsil məqsudum o deyildimi?"

"Nə tövrdür? Yaxşıdırımı?"

"Zahirdə burnundan savayı bir eybi yoxdur, amma...."

"Hə, necə amma, de görüm sən mənim canım."

"Doğrusu, Bahadır, mən qızdan bir şey anlamadım. Heyf o yeddi ilə ki, institutda zəhmət çəkib dərş oxuyubdur."

Sultanın söhbəti Bahadıra xoş gəldi. Və yavuğa gəlib əlini Sultanın çiyinə qoydu və dedi:

"Söylə, söylə görüm, səndə xəbər çoxdur."

"Sən Məngilisə gedəndə dedimmi, o qızı mən gərək görəm."

"Hə."

"De qulaq ver: bir məclisdə rast gəlib atası ilə dost oldum. Bununla bir az mədəniyyətdən söhbət edəndən sonra görünür xoşuna gəlmişəm. Özü mədəniyyət dadmayıbsa da, ancaq müsəlmana mədəniyyət vacib olmağını söylədi."

Bir az söhbətdən sonra mən ona dedim:--Mən çox şadam ki, siz nəinki bu fikirdəsiniz və hətta eşitmişəm qızınıza da lazım olan tərbiyəni veribsiniz. Bunu deyəndə dostumun ağzı açıldı. Başladı qızını tərif etməyə. Xülasə, axırda ürəyindən bu keçdi ki, qızımı görməsən onun tərbiyəsini nəzərə gətirə bilməzsən. Bu fikrini mənə bildirib mənə öz evinə çay içməyə dəvət etdi. Mən buna çox şad olub söz verdim ki, sabah qulluğunda hazır olam. O biri gün dostumg ilə getdim.

"Evləri hardadır?"

"A kişi, nəyinə lazımdır?"

"Sən mənim canım, de."

"Aşağa "Ortaçala"dan bu tərəfə."

"Hə, yaxşı, söylə."

"Dəxi nə? O biri günü getdim. Kişi qabağıma çıxıb məni zala apardı. Bir az söhbət edəndən sonra məni nahar otağına dəvət etdi. Bir övrət qabağıma çıxdı.--Bu mənim övrətimdir, dedi, aşna oldum. Evinin səliqəsinə söz yoxdur. Hər şeyi Avropa qaydası ilə.... Bəli, bir az söhbətdən sonra çay ortalığa gəldi. Mən başladım dostumun övrətini tərif etməyə ki, bizim müsəlman övrətlərindən belə övrət az tapılar ki, qızına lazım olan tərbiyəni verə. Bunu demişdim, övrətin ağzı köpüklənmiş açıldı, nə açıldı. Başladı: mən belə, atam belə, qızım belə!

"Doğrudur,--dedi--Tiflisdə bir neçə adamın qızları oxuyub qurtarıbdır, amma mənim qızım kimi hələ qurtaran olmayıbdır,"--bunu deyib əli ilə divarda asılmış kağızı göstərdi və dedi:--Bunu yaxşı qurtarmağına görə veriblər və bir də....

Burada kişi övrətin sözünü kəsib dedi:

"Xeyr, bu şəhadətnaməni hamıdan yaxşı qurtarmağına görə veriblər."

Övrəti kişinin sözünü təsdiq edib başladı:

"Heç bilirsiniz, oxumağına o qədər səy etməmişik ki, nə qədər musiqiyə və tansa. Bizim bir dostumuz var, famili də yadımdan çıxdı.... " Kişi:--Aleksandr İvaniç --deyib övrətinin yadına saldı.

"Hə, bax, Aleksandr İvaniçin qonaqlığı var idi, bizi də çağırmışdılar. Beşədək kurs qurtarmış qız var idi. Amma elə ki, bizim qız başlayırdı tansı, hamısının ağızları açıla qalırdı...."

Kişi yenə övrətin sözünü ağızında qoyub dedi:

"Bəs onu deyirsən, neçə kərə "Brava! Brava!" dedilər." Bu sözlərdən sonra qapı açılıb tərifi asimana çıxmış nazənin daxil oldu. Mən ayağa durub baş əydim və sonra bir-birimizə əl verdik. Qız mənə məğrurluqla baxdı, bununla belə mən dedim:

"Çox şadam ki, müsəlmanda da sizin kimi qızlar var. "Mənim bu sözlərimə "mersi" deyib başladı mənimlə rusca danışmağa.

"Bəs burnunda nə eybi var?"--Bahadır soruşub papirosunu yandırdı.

"Burnu bir az ortadan qalxmışdır."

"Yaxşı, sonra."

"Dəxi nə sonra. Bəli, bununla söhbəti başladığ. Mən türkcə sual edirdim, qız mənə rusca cavab verirdi. Qız mənimlə danışdıqca ər-övrət bir-birinə baxıb ləzzət aparırdılar. Mənim: "Elmlərdən hansı xoşunuza gəlir?" sualıma qız: "Firəng dili" deyib məndən soruşdu: "Siz firəngcə bilirsinizmi?" Cavab verdim ki, bəli. Qız başladı söhbəti firəngcə. Bir az söhbətdən sonra zarafatca firəng dilində soruşdum ki, ərə getmək istəyirmi və nə mənə sahibinə getmək istəyir? Cavab verdi ki, "hamıdan artıq əfsərə...." Bu sözdən sonra başımdan od parıldadı. Çünki bunlar ilə dost olmamışdan müqəddəm oxumuş Tiflis qızlarının barəsində çox şey eşitmişdim və qız bu sözləri deyəndən sonra dəxi şəkkim qalmadı. Mənim sözümə:

"Doğrudur, bizim qızlar oxuyurlar, amma gələcək zindəganlığa da gərək hazırlaşsınlar, yəni uşaqlara tərbiyə vermək, ev işlərini görmək gələcək ananın borcudur."

Anası cavab verdi ki, "Xeyr, bizim qız əlini isti sudan soyuq suya vurmaz. Ərə verəndə elə adama verəcəyəm ki, evdə heç şey etməsin. Uşaqlardan ötəri ayrı qulluqçu saxlasın, ev işlərindən ötəri də bir ayrısını". Qızı da anasının sözlərini təsdiq edəndə doğrusu mən səbir etmədim, hazırlaşdım getməyə, ancaq gah övrətin və gah ərinin tərifi məni biixtiyar saxlayırdı.

Axırda fürsət tapıb dedim: "Siz gərək çalışsınız ki, qeyrilər də qızlarını oxumağa versinlər ona görə lazımdır ki, onlarla əlaqəniz ola, ta qızınızın tərbiyəsini görüb onlar da qızlarını qoyalar oxumağa". Gör övrət mənə nə cavab verdi: "Biz,--dedi--doğrusu, hər adamla durub-otura bilmirik. Qızım da bu vaxtadək Tiflisdə heç bir qızla dostluq edə bilmir. Ondan ötəri ki, onlar nə oturmaqlarını bilirlər və nə durmaqlarını. Və bir də layiq deyil ki, belə mədəniyyətli qız elə adamlarla durub-otursun...."

Axırda mənim:--"Türkcə yazmaq, oxumaq bilərsinizmi?" sualına qız cavab verdi ki, "Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdəm və nəyə lazımdır...."Bu sözlər mənim qanımı dəxi də xarab edib davam gətirə bilmədim, xudahafiz, deyib çıxdım.

Sultan bu sözlərdən sonra Bahadıra baxıb onun bu barədə sözünü gözlədi.

"Bəs belə,- "-Bahadır fikrə gedib dedi:--Gör bir, sən özün türk qızı olasan öz dilini bəyənməyəsən! Özün türk övrəti olasan, 20 il bundan müqəddəm sadə türk külfətindən çıxasan, indi.... Türk qızları ancaq əfsərə getməkdən və ya firəng dilini bilməkdən ötəri və öz dilini, millətini düşmən tutmaqdan ötəri mədəniyyətin dalınca gedirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır.... Bahadır fikrə gedib durdu otaqda gəzməyə. "Belə fikirdə,--Sultan başladı--bir bu qız deyil, Tiflisdə və qeyri yerlərdə oxumuş qızların əksəri məişətə və zindəganlığa bu tövr baxırlar." Sultan sözünü qurtarıb Bahadıra nəzər yetirdi. Bahadırı isə Sultanın sözləri dərin-dərin fikrə apardı. Bahadır öz Sonasını yadına salıb:--Afərin, millət!--dedi. Sultan bunun sözlərini yaxşı başa düşməyib dedi:

"Ah! Millətin evi yıxılıbdır!" Hər millətin qabağa getməyinə bais əvvəl övrətdir. İndi bu tövr nəzərli qızlardan biz nəgözləyək? Bunlar gələcəkdə ana olacaqlar.... Biçarə türk balalarına nə tərbiyə verəcəklər?... Əlbəttə, uşaqlar təmiz olacaqlar, hər bir ədəbi öyrənəcəklər, biləcəklər, tans öyrənəcəklər, firəngcə donquldanacaqlar, amma öz dillərini nəinki bilməyəcəklər və hətta istəməyəcəklər bilsinlər. Çünki türk "madonnaları" tərbiyəni elə verəcəklər.

"Bəli, "--Bahadır cavab verdi.--Bir dilin qədrini millət o vaxt bilər ki, haman dildə yazılan inşalar millətin həm bədəninə və həm ruhuna tərbiyə verə. Və bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim verənlərdə qeyrət, insaf ola. Məktəblərimizə baxırsan: yüz ildən qalma qayda-qanunla dərslər verirlər.... İnşa yazanlarımıza baxırsan: "əlfazlar" o qədər gözlərini kor edib ki, əsil məqsudi yaddan unudublar.... Və bir neçəsi dəxi öz hissiyyatını qeyri dildə qələmə gətirir. Bunlardan sual etməli ki, ey ağılı nə yerə sərf etmək bilməyən biçarələr! "Xitayi millət üçün türk dilində yazmağın nə mənfəəti?", "Həkim azara görə gərək dava versin. Yoxsa bu meymun əməlini sevənlər fikir edirlər öz biməna, puç yazdıqları inşalar hər iki tərəfdən afərin alsınlar.... Naxoşun ruhunu təmizləməkdənsə, qarnını təmizləyirlər. Yazdığınız inşalara bu yazıq millətdən afərin gözləməyin! Çünki millət nə qədər kor olmuş olsa, başına dəyən toppuzu hiss edər.... Bu sözdən sonra Bahadır ah edib fikrə getdi. Sultan Bahadıra yavuş gedib dedi:

"Bu barədə söhbətimiz çox olacaqdır, hələ qulaq as, gör ruhanilərimiz nə edirlər.... "

"Onlar ilədəmi dost oldun?"

"Bəs nə!"

"Sən "hüzuri-şəriflərinə" gedib onları tanıyıbsan. Amma mən o "müqəddəs" cənabların üzlərini görməmiş tanımışam."Bahadır bunu deyib qoyun cibindən dəftərçəsini çıxarıb Sultana göstərdi və dedi:

"Yolda yazmışam, pis xətt düşübdür, inşaallah Peterburqa gedəndə bir neçə yerini düzəldib verərəm oxuyarsan."

"Burada yaxşı oldu ki, bir oğlanla dost oldum"--deyib Sultan dəftərçəni Bahadıra qaytardı.-- Haman oğlan söz verdi ki, Tiflisdə hər nə əhvalat olsa yazsın. Sözündən belə görürük özü də türkcə yazır və hətta deyirdi, Tiflis müsəlmanlarının barəsində bir əhvalat yazıbdır.

"Hər halda, bu oğlan bizə lazım olacaqdır."

"Əlbəttə,"--Bahadır deyib oğlanın adını soruşdu.

"S ... "--deyib Sultan cavab verdi.

Bu vaxt qapı açıldı, qəstin qulluqçusu samovar gətirdi. Bahadır çaynıqə çay salıb qoydu samovarin üstə və sonra Sultana və özünə çay tökə-tökə sual etdi:

"Görürük, vaxtını boş yerə keçirtməyibsən."

"Mən haçan vaxtımı boş yerə keçirtmişəm?"

"Sultan, öz aramızdır, keçən il millətin söhbətini edəndə qulaqlarını tuturdun. Amma indi görürəm millətə bir növ nisbətləri olan adamları özün axtarıb tapırsan."

"Bahadır! Sən mənə başdan tənbel hesab edib mənə qeyri nəzərlə baxırdın. Sən fikir edirdin mən əsla öz millətimlə əlaqəmi kəsmişəm. Səhvən!"

"Yadımdan unudubsan: bir gün türkcə yazmaq barəsində söhbət oldu, sən az qaldı mənəmlə dalaşasan."

"Doğrudur, o vaxt sən mənə deyirdin, vaxtını əbəs yerə keçirmə, bir şey yaz. Amma mən fikir edirdim ki, bir mənə yazmağımdan nə olacaqdır və mənəmlə inşalarım kim diqqət edəcəkdir. Fikir edirdim: çox yaxşı, yazdım, kim oxuyacaqdır? Amma indi fikrimi dəyişdirmişəm, düşmüşəm sən düşən dərəcə...."

"Necə?"

"İndi ancaq anlamışam: millətin fikrini biz çəkməyəndə bəs kim çəkəcəkdir? Biz yazmayanda, kim yazacaqdır?"

"Bəs belə! "--Bahadır deyib Sultanın boynundan qucaqladı,--indi bildim ki, qeyrət meydanında tək deyiləm. Birfikirli qardaşım! Millətimiz bir haldadır ki, bir balaca nağıl da yazsan böyük iş etmiş kimisən! Ancaq yazan şəxs gerek xalqın diqqətindən qorxmasın.... Mərdənə, hər sözü açıq desin, qardaşı olmuş olsa da. O ki, qaldı bir para adamlara ki, əllərindən bir şey gəlməyib arada söz gəzdirən övrətlər kimi həsədlərindən partlayıb zurnalarını bəm edirlər, onlara qulaq asmamalı. Bu tövr şəxslər hər millətdə var. Onlar axırda özlərinə layiq olan mərtəbəni tapırlar.... İnanıram səni, çoxu bu misal adamlardan qorxub öz məlumatlarını gizlədir. Budur, Tiflis! Azmı burada mədəniyyətli müsəlman cavanları var, nə üçün bir iş görmürlər? Mənəmlə nəzərimə burada mədəniyyətli müsəlman azdır. Mən bir neçəsiylə aşna oldum. Hərgah bunların fikirlərini və zindəganlığa nəzərlərini bilsən, qanın xarab olar. Bunların barəsində vaxtında danışarıq. Ancaq sənə xəbər verim Gəncədən.

"Həqiqət, kağız yazmışdın Hacıkəndə gedəcəyəm, getdinmi?"

"Getdim, bir həftədən çox orada qaldım. Ondan sonra gəlib Gəncədə bir həftə qalıb getdim Şirvana. Gəncədə "Avropa" qəstininə düşüb Ə ... bəyin barəsində əhvalpürsan oldum, mənə dedilər ki, şəhərdədir. Bu xəbərə çox şad oldum. Ondan ötəri ki, Gəncədə ondan savayı yavuş dostum yoxdur. Əlimi yumuşdum, qapıçı gəldi ki, sizi xəbər alırlar, buna təəccüb etdim, fikir etdim ki, mən burada Ə. bəydən başqa heç kəs tanımır və o da tezlikdə hardan biləcəkdir. Xülasə, qapıçıya dedim: buyursun. Mən bunu deməkdə qapı açılıb Ə. bəy daxil oldu. Mən, həqiqət, belə rast gəlməyimizə inanmırdım. Ancaq sonradan məlum oldu ki, özgə adam axtarırmış taxtada mənim adımlı görüb tapıbdır.... Bir az söhbətdən sonra rəfiqim mənə dedi ki, "A. F. şəhərdədir, gərək onun yanına gedək". Bu xəbərə mən şad oldum; çünki eşitmişdim ki, A. F. çox qeyrətli müsəlman hesab olunur. Çayımızı içib qəstindən çıxdıq, fayton götürüb getdik. Zəngi çəkdik, qulluqçu çıxıb dedi ki, "Ağa bu saat gələcəkdir, buyurun əyləşin". Getdik otağa. Otağı hələ nəzərdən keçirməmişdim, rəfiqim dedi: "Arıq gəlir". Mən əvvəl bunun sözlərini anlamadım. Amma sonra elə ki, gözlədiyimiz evin sahibi gəldi, bildim ki, Ə. bəy zarafatla deyirmiş arıq. Bəli, necə arıq? Üç sən köklükdə!

Xülasə, bununla görüşdük. Sözümdən belə görünür ki, mənim Gəncəyə gəlməyimə çox şad olubdur.

A. F.-nin sözümdən belə məlum oldu ki, Gəncənin mərifətli müsəlmanları hələ qəflət yuxusundadırlar. Amma camaatı tərbiyədən qaçaq deyil və mərifətli cavanların yatmaqları və ruhanilərin bir neçəsinin millət işinə qarışmaqları ümumi işləri ləngidir. Sonra bildim ki, keçən il orada böyük məscidin yanında müsəlmanlar bir məktəb binasını qoymuşlar, üsuli-cədidlə həm türkcə və həm də rusca dərs deyirmişlər. Ancaq sonradan bir neçə avamın korluğuna görə və qeyri məktəbdarların həsədi ilə məktəb pozulur, əsil səbəb bu olubdur ki, türk müəllimi sünni imiş.... Sonra bir məclisdə həqiqət türk müəlliminin müəllimlikdə mahir olduğunu eşitdim. Görünür, çox zəhmət çəkirmiş, hətta iki-üç ay məvacibsiz dərs deyirmiş; çünki məktəb adına yığılan pulu udurmuşlar.... Xülasə, A. F. türk müəllimindən çox razılıq etdi. A. F. dedi: "Nə etmək, avamla hələ çətindir dava etmək. Allah insaf versin bizim ruhanilərə, onlar da avamlarla bir olublar. Beş, ya altı qanacaqlı adam bunların qabağında nə edəcəkdir. Yenə qəzetəmiz olsa, bunlarla dava mümkündür, amma nə fayda...."Doğrusu, A. F.-nin bu sözləri mənim xoşuma gəldi, çünki bu sözləri ürəkdən deyirdi. Sözlərindən və üzündən məlum olurdu ki, qeyrət təzə rəfiqimi boğur. Axırda mənə söz verdi ki, hərgah qışda Gəncədə qalmalı olsa, Gəncə müsəlmanlarının barəsində bir neçə əhvalat yazsın. Söhbətimiz çox çəkdi. Axırda A. F. vədəmizi nahara alıb mənə məsləhət gördü ki, böyük axundun yanına gedim. Mən razı oldum. Naharadək xahiş etdim ki, axundu ziyarət edim. Ə. bəy axundun hücrəsini göstərüb dedi ki, axundla söhbət edəndə qiraətxananın da barəsində danışın. Yolda bildim ki, iki ildir istəyirlər qiraətxana açmağa, ancaq axundun iltifat nəzəri olmadığına görə iş düz gətirmir. Bəli-bəli, getdim cənabi-axundun hüzeni-şərifinə, çəkmələrimi çıxartdım və salam verib ədəblə, "dövə kimi" qapının ağzında dizi üstə çökdüm. Əmmaməli üç nəfər adam oturmuşdu. Ona görə əvvəl bilmədim onların hansı "cənab axund"dur. İsmi sual edib əmmaməsi balaca olan böyük, ağ əmmaməliyə işarə etdi. Bəli, cənab axund xoş üzlü, qırmızısaqqal, unutmuşam sarısaqqal yainki qırmızı.... Axund əlində kağız yazırdı və çünki əlindən yerə qoymaq istəmirdi, ona görə bildim ki, çox lazımlı kağız yazır. Mən başladım ki, Peterburqdan gəlmişəm, özümə vacib bildim ki, cənabınızın hüzeni-şərifinə gələm."Zəhmət çəkibsiniz", --deyib axund gözünün biri ilə mənə nəzər etdi və sonra yenə başladı yazmağa. Qeyri mollalar da əllərində hərə bir kağız yazırdı, söhbəti mən başladım məktəbdən. Hər mətləbdən sonra cənab axundun tənbelliyi tutmayıb "bəli" deyirdi. Görünür biçərə o qədər ərəb sözlərini məxrəcdən işlədir ki, yazıq "bəli" kəlməsini də ərəb sözü edib boğazına əbəs yerə zəhmət verirdi. Məktəb barəsində mənə cavab vermədi, ancaq

"bəli" və "xeyr"lə mənim suallarımı rədd edirdi. Doğrusu, axundun bu tövr hərəkəti mənə xoş gəlmədi, çünki fikir etdim ki, ya cənab axund mənim sözlərimi anlamır, yəni istəyir ki, mən başından tez rədd olam. Həqiqət, dizlərim də ağrıyırdı. Xülasə, kor-peşiman axunda ədəblə "xudahafiz" deyib çıxdım. Dizlərimin ağrısından bir neçə addım axsadam.

"Bəs axunda bir şey demədin? Mən olsaydım, axunda balaca nəsihət edərdim."--Bahadır deyib durdu hirsli gəzməyə.

"Nə deyəydim? "Xülasə, gəldim qəstinə, gördüm Ə. bəy oturub mənə gözləyir, macəranı ona nəql etdim. O, az qaldı gülməkdənqəş etsin və sonra fikrə gedib dedi: "Bunlarda nəinki millət qeyrəti yoxdur, hətta din qeyrəti də. Nəzərinizə çatdım məscidin minarələri, neçə ildir dağılıb tökülübdür, amma bu vaxtadək qayırmayırlar.... Məscidin azmı pulu var? Nəyəməsrəf olunur? Ancaq özləri bilirlər.... ". Bir az söhbətdən sonra Ə. bəy dedi ki, nahara getməyin vaxtıdır.

Bəli, gəldik A. F.-gilə. Əhvalatı ona nəql etdim. Sözlərim, görükür, ona çox əsər etdi.

Sultan sözlərini qurtarmamışdı, qəstin qulluqçusu içəri daxil olub Bahadırdan başburt istədi. Bahadır çamadanını açıb başburt verdi. Sonra Bahadırın fikrinə düşdü ki, Sonaya kağız yazsın. Tez açıq kart gətirtirib yazdı.

"Kimə yazırsan?"--deyib Sultan Bahadırdan soruşdu. Bahadır kağızı yazıb qurtarandan sonra dedi:

"Bu kağızı bir qıza yazıram ki, yayda mənim ruhuma ləzzət veribdir, bədənimə yox, ruhuma!
"Ruh" sözünü diqqətlə deməkdə məqsudum odur ki, özgə fikirlərə düşməyəsen."

"Kim ola?"--Təəccüblə Sultan soruşdu.

"Kim ola! Məgər dillə vəsf etmək mümkündürmü? Ala, dəftərçəni oxu, gör necə qızıdır! Gör heç yarım saat bundan müqəddəm söylədiyən oxumuş qızlara oxşayışı varmı? Gör bunun bir dırnağını bayaq söylədiyən qızlara dəyişərsənmi? Millət qeyrəti istəyirsən onda, əsl-kamal istəyirsən onda, bizimkilər?! Necə ki, dedin, yeddi-səkkiz il zəhmət çəkib elm oxuyurlar, ondan ötrə ki, tans öyrənsinlər, öz dillərini unutsunlar və ərə də gedəndə ancaq əfsərə.... "Tfu!"--deyib Bahadır papirosunu yandırdı və sonra Sultandan sual etdi:

"Bəs Badkubəyə gedə bilmədin?"

"Nə qədər çalışdımsa, mümkün olmadı. Amma, allah qoysa, gələn il nə tövr olsa gedəcəyəm. Çünki yaxşı xəbərlər gərək orada olsun.

"Bəli, hər bir barədə Badkubənin əhvalatı qeyri şəhərlərdən artıqraqdır. Amma ümidim var ki, yayadək orada xəbər olsun. Çünki bayaq dediyim qız qışda oraya gedəcəkdir və öz hissiyyatını söz veribdir ki, yazsın."

"Tiflisdə Sarı paşanın barəsində bir neçə əhvalat eşitdim, görükür, özünü Badkubədə yaxşı düzəldibdir."

"Hə, Sarı paşa bir özgə "paşa" deyirlər olubdur, mən də çox şey eşitmişəm, amma inandırırım səni, eşidilən əhvalatlara inanmıram. Çünki 14 il bundan müqəddəm Peterburqa gələndə eşitdin ki, nələr söyləyirdi? Mümkündürmü bu tövr mədəniyyətli şəxs dünya mənfəətindən ötrü məişətə və zindəganlığa olan təmiz nəzərini pula satsın, amma deyirlər....

Bahadır sözünü qurtarmamışdı, qulluqçu poçtxanadan gəlib xəbər gətirdi ki, poçt vardır. Bahadır və Sultan tez geyinib poçtxanaya getdilər, Sultan o gün getdiklərini qeyri yoldaşlarına məlum etdi. Axşam saat 8-də, o biri günü ikisi də poçtxanada hazır oldular. Saat doqquzda Tiflisdən Qafqaz yolu ilə Peterburqa üz qoydular....

* * * * *

Bahadır gedəndən sonra Sona heç yerə çıxmırdı. Atası, anası bir yerə qonaq gedən vaxt Sonanı da istəyirdilər aparsınlar. Lakin Sona "kefim yoxdur" deyib həmişə evdə yalnız qalırdı. Sona Bahadırdan sonra yalnızlığı çox sevirdi. Vaxtını kitablar arxasında keçirirdi. İki saat oxumağa məşğul olurdusa, bir saat da oxuduğu şeyi öz-özünə təhlil edirdi: "Bu məsələdə Bahadırın fikri nə ola? Bu əqidə Bahadırın əqidəsinə müvafiqmi, ya yox?". Bu tövr sualları verib Bahadırın əvəzinə özü cavab verirdi. Hər bir işində Bahadırın əksinə baxıb onun fikrini soruşardı. Axırda Bahadırın əksindən bir balaca əks çəkdirib örtülü medalyonun içində döşündən asdı, fəqət medalyonun içində nə olduğunu evdə heç kim bilmirdi.

Sonanın atası və anası Bahadır ilə Sonanın arasında olan məhəbbətə qeyri bir nəzərlə baxırdılar. Bunlar fikir edirdilər: Bahadır Sonanı sevir, çünki Sonanın əxlaq-ətvarı, əqli, əqidəsi Bahadıra

xoş gəlir. Sona Bahadırı sevir, çünki Bahadır nəhayətdə mülayim, ağıllı, qeyrətli, insafli, ürəyi təmiz bir cavandır. Bahadırın müsəlman, Sonanın xristian olmağı Yusifi və Maşonu təşvişə salmırdı. Ata və ana qeyri bir şey fikirlərinə gətirməzdilər.... Və qeyri bir fikirdə olmağa da bir bəhanə yox idi. İki novcavan həməvaxt bir-biri ilə qardaş-bacı kimi rəftar edirdilər.

Əcəba! Qardaş və bacı arasında olan təmiz məhəbbət iki novcavanın arasında ola bilməzdimi? İnsan insanı sevmək, bir-birinə məhəbbət bağlamaq təbiidir. Bir qızın bir oğlana olan "ruhani məhəbbətinə" təəccüb etməlimi?

Həqiqət, axır vaxtadək Bahadırın Sonaya və Sonanın Bahadıra olan ruhani məhəbbətlərində şəkk yox idi. Hətta ikisi də çoxluca romanlar oxuyarkən öz-özlərinə deyirdilər: bizim məhəbbətimiz qeyri bir məhəbbətdir! Haman romanlarda özlərini görmürdülər, bir növ sevinirdilər, şadlanırdılar....

"Yox, belə bir təmiz, saf məhəbbət heç kimdə görünmür!" fikrində olarkən hər ikisi öz aləmində qeyrilərinə məğrurluqla baxardılar və hər adama elə bir ali məhəbbətin barəsində nəql etmək istəyirdilər.... Fəqət belə bir fikirdə olarkən

təklidə hər biri və aləmində bir "sual"dan xilas ola bilmirdilər.

Bahadır fikir edirdi: Mən Sona kimi bir vücuda ehtiyacım olmağını düşünürəm. Mən həmişə istərdim mənə bir adam təmiz məhəbbətlə, var qüvvətlə sevsin, mənə anlasın. Mənim əqidəmdə mənə yoldaş olsun. Sözsüz, felsiz mənim ruhum nə

hiss etməyini düşünsün; belə bir vücudu mən tapdım. Sona haman aradığım vücut. Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?".

Sona da təklidə həmin bu fikirləri başından keçirərkən "Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?" sualını öz-özünə verərdi. Fəqət hər ikisi "xoşbəxtəm, deyilmi?" sözlərini deyib də bir az fikrə gedirdilər.... Başlarına ixtiyarsız qeyri bir fikir də gəlirdi.... "Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm" sözlərindən sonra: "Daha bizə bir şey də gərəkmi?" sualı bunları rahat qoymurdu.

Bu "sualı" hər ikisi özündən kənar etmək istəyirdi, var qüvvətləri ilə "daha bizə bir şey də gərəkmi?" sözlərini özlərindən qovurdular. Lakin ixtiyarsız bu sözlər yenə də fikirlərinə gəlirdi.... Hətta bir gün Bahadır "bu sözləri" bilmərrə özündən rədd etmək üçün istədi bir bəhanə ilə mənzilini dəyişsin, ancaq gündə gəlib dərslərini versin, getsin. Sonra öz-özünə dedi: "Əcəba! Məndə o qədər qüvvəti-qəlb olmadımı ki, belə fikirləri özümdən kənar edəm?!"

Sona isə "belə bu sözləri" meydana gətirən romanları daha oxumurdu, roman əvəzinə filosofiya kitabları oxuyurdu. Bu minval Bahadır və Sona öz nəfslərini boğmağa çalışdılar. Hərdən bir yenə belə fikirlərə düşüb gah qızardılar, gah bir-birini görəndə yerə baxardılar....

Heç bir şeyi biri-birindən pünhan saxlaya bilmirdilər. Fəqət nə isə bu "məsələni" açma bilmirdilər, bununla belə təklidə bu "fikirlər" bunları rahat qoymurdu. Bahadırın ixtiyarsız dilinə gələn məzkur şeri, Sonanın ixtiyarsız dediyi "nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər" sözləri bunların pünhan fikirlərini bir-birinə aşkar etdi....

"Daha bizə bir şey də gərəkmi?" sözləri ayrılandan sonra daha artıq bunları narahat edirdi. Bahadır Sonanın əksini həmişə qoynunda gəzdirib onunla təsəlli taparkən, Sona da Bahadırın əksini ufacıq çəkərək medalyonda döşündən asardı. Bir gecə Sona Bahadırın barəsində çox fikirdə ikən yerində uzandığı yerdə medalyonu açıb əksə baxırdı. Başınadürlü-dürlü fikirlər gəlib sonra yuxuya getdi. Medalyon isə açıq qaldı.

Anası Maşo adətə görə Sonanın otağına gecədə neçə dəfə gələrdi baxardı. Sonanı üstüaçıq yatmış görsə idi, üstünü örtərdi. Bu gecə də Maşo Sonanın yatacaq otağına gəlib onu döşü açıq yatmış gördü. Döşündə isə medalyonu açıq görüb içindəki əks kimin olmağını istədi bilsin. Lampanı yavuş gətirib Bahadırın əksi olmağını gördü.... Maşo tez Sonanın otağından çıxıb pərişan halda, iki əlləri üzündə Yusif olan otağa getdi və Yusifin taxtında əyləşib ixtiyarsız ağladı...--"Nə oldu sənə?"--Yusif taxtından sıçrayıb Maşonun əlindən tutdu.

Maşo gözlərini silə-silə gördüyünü nəql etdi. Bir az sükutdan sonra Yusif dedi:

"Cavanlıqdır, zərər yoxdur. Onlar bir-birini çox sevirlər. Mən onların barəsində heç vaxt bədgüman olmaram, ikisi də ağıllı, kamallı cavandırlar....

"Mən də bədgüman olmuram, fəqət işin aqibəti məni təşvişə salıbdır,"--Maşo deyib fikrə getdi.

"Qorxma!"--Yusif deyib uzandı--hər halda sabah açıq-açığına Sona ilə söhbət etmək olar.

Maşo bu sözlərdən sonra bir az rahat oldu, uzandı və bir az fikirdən sonra yuxuya getdi.

Səhər Sona yuxudan ayılıb medalyonu açıq gördü. Tez bağladı. "Anam gördümü, ya yox" fikri bunu narahat edirdi. Bununla belə özünə söz verdi ki, hərgah bu barədə söz açılsa, Bahadıra olan məhəbbətini açıq-açıqına söyləsin. Səhər Sona çay vaxtıadəti üzrə anasını öpdü. Ancaq anası tərəfdən bir növ soyuqluq hiss etdi. Bu soyuqluq Sonanı şübhəyə saldı. Fəqət bir söz söyləməyib çayını içdi və sonra öz otağına getdi. Anası isə onun dalınca gedib bilməyirdi nə tövr söhbət açsın. Sona bunun halətini görüb soruşdu:

"Anacığım, sənin ürəyində bir söz olmağını düşünürəm. Nə istəyirsən soruş, deyərəm," Maşo Sonanın boynundan qucaqlayıb dedi:--Sevgili qızım! Sən bilirsən ki, mən və atan səni nəhayət dərəcədə sevirik. Sən ali oxumuş bir qız, əlbəttə, çox şeyi bizdən yaxşı bilirsən, biz sənin uğrunda can verməyə hazır olduğumuz halda, sənin ürəyində olan dərdi, başındakı fikirləri bilmək istəyirik. İxtiyarın var: deyə də bilərsən, deməyə də.

"Anacığım, açıq söylə. Mən hamı suallarına cavab verərəm. Yoxsa, gecə medalyonun içindəki əksi gördün, hə?"

"Doğrudur, qızım, gördüm və bu əhvalat məni bir az təşvişə salıbdir...."

Sona bu sözləri eşitcək ucadan ağladı və anasının boynunu qucaqlayıb dedi:

"Nə edim, sevirəm.... Mən Bahadırı sevirəm. Anacığım, bu yolda mənim elmim, qanacağım iş görmür, məhəbbətin müqabilində ağlım çasır. Ah, sevgili anacığım! Bir yol göstər.... Mən bu vaxtadək məhəbbətimi pünhanda bəsləyirdim. Fəqət indi söz açıldı. Mən şadam!.... Ürəyimdəki sözləri deməyə yol açıldı..... Bahadır isə bu vaxtadək ona nə dərəcədə məhəbbət bağladığımı bilmir. Burada ikən bu hissiyyatımı ondan gizlədirdim. İndi bu ayrılıq məhəbbətimi birə on artırıbdir. Ah, sevgili anacığım, bağışla məni! Nə edim?"

Sona bu sözləri deyib anasının qucağına yıxıldı və uca səslə ağladı.

"Sevgili qızım! Rahat ol, ağlama! Mən səni anlayıram.... Mən özüm məhəbbətin oduna yanmışam, fəqət mənim atana olan məhəbbətimin çarəsi tapıldı. Mən atana getdim.... Sizin məhəbbətinizin çarəsini görməyirəm. Qızım! Sən ağıllı-kamallı, millətini, dinini sevən bir qız.... Bahadır isə millətini nəhayət dərəcədə sevən bir oğlan.... Nə tövr etməli? Mən özüm də çasırım."

"Məni də çaşdıran bu məsələdir"--deyib Sona gözlərini sildi.--Bəs nə tövr etmək! Ah, sevgili anacığım, bu məsələdə analığı unut, mənimlə yoldaş ol, mənə yol göstər, məni başımdakı qara fikirlərdən xilas et...."

Maşo: "Odur, atan gəlir", deyib dişqarı çıxdı və Sona iki əlləri ilə üzünü tutub taxtın üstə yığıldı.

Yusif Maşodan hamı əhvalatı bilib dərin fikirlərə düşərkən öz cavanlığını yadına saldı. Sonanın bu hərəkətinə heç təəccüb etmədi, fəqət bunu da çaşdıran Bahadırın müsəlman və Sonanın xristian olmaq məsələsi idi. Yusif əvvəllər hətta fikir edərdi: "Nə yaxşı olardı ki, Sonanın gələcək yoldaşı Bahadır kimi ağıllı, təmiz, saf ürəkli bir cavan olaydı". Həqiqət, ər və övrət Bahadırdə nəinki bir eyib tapmırdılar, hətta onu sevirdilər. Ancaq Bahadırın müsəlman olmağı bunlarla Bahadırın arasında uçurum dərə kimi bir şey meydana gətirirdi. Ata və ana gecə-gündüz fikir edib müəyyən bir nöqtəyə gələ bilmirdilər. Ona görə də Sonaya bir yol göstərə bilmirdilər.

Bununla belə, Bahadırın Peterburqdan bir kağızı Sonaya gəlmişdi. Bahadır kağızında yazmışdı:

"Əzizim Sona xanım! Başımdakı min-min fikirlərin hansından başlamaq? Bu günədək gördüyüm adamlardanmı? Ya gəzdiyim yerlərdənmə? Və ya xeyr, ancaq öz hissiyyatımı söyləyim? Əvət, xanım əfəndi! Ancaq öz hissiyyatımı söyləyim.... Qərribə bir halətdir! Mən sizinlə bir yerdə, bir otaqda zindəganlıq edərkən başımda olan min-min fikirlərimi, bütün vücudumu iztiraba salan hisslərimi əcəba nə üçün söyləyə bilmirdim. Yox, xanım əfəndi! Səhv etdim, söyləyirdim, fəqət dilsiz, hər bir hərəkətimlə sizə olan məhəbbətimi bildirirdim. Əlinizi əlimə alıb fikir edirdim. Qolumdakı minlərcə hiss damarları mənim məhəbbətimdən sizə xəbər verirdilər, deyilmi? Mən sizin əlinizi tutanda bu halətdə olurdum. Yəni, sizin qollarınızdakı hiss damarları sizin hissiyyatınızı mənə həzin-həzin söyləyirdi.

Əliniz əlimdə ikən tam fikirlərinizi, hisslərinizi oxuyurdum. Siz də mənim kimi, deyilmi? Biz biri-birimizin əlini gah sıxırıdığımız, gah tumar edirdik.... Hər birinin ayrı bir mənası olmağını sözsüz düşünürdük.... Ah, nə gözəl halət! Nə gözəl hissiyyat! Dilə ehtiyacımız yox idi, qələmə də həmçinin. İndi isə dilə və qələmə böyük ehtiyacımız olmağını hiss edirəm. Başımdakı min-min fikirləri nə vasitə ilə sizə bildirmək? Əliniz əlimdə olsa idi, əlinizi bir sıxmaqla hamı fikirlərimi, hissiyyatımı bildirərdim. Gözləriniz gözlərimə baxsa idi, hazır yazdığım sözləri oxuyardınız. İndi isə heç biri müyəssər deyil. Hazır bu kağızdan, mürəkkəbdən və qələmədən başqa bir əlacım yoxdur. Bunlar da gözlərimin və əllərimin əvəzini verməyəcəyini düşünürəm. O bir ayrı aləm, bu, bir qeyri aləm! Nə isə, ayrılığa tab gətirə bilmədiyimi hiss edirəm. Bir dəqiqə sizi fəramuş edə bilməyirəm. Hər gün, hər saat sizinlə söhbət edirəm. Bir iş edirəm, dərhal sizi gözümün qabağında görürəm, görüb də guya soruşuram: bu iş sizcə, nə tövr gərəkdir ola? Hər bir felim, qövlüm, hissiyyatım sizə bağlıdır. Mən tam vücudumla sizə təəllük tapmağımı düşünürəm, bununla belə "Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?...." sözlərinizin mənə dəhşətli bir kölgə olmağını da hiss edirəm.... Bu kölgədən mən qorxuram. Harada olsam, nə söyləsəm, bu sözlər fikrimə gəlibsə, əhvalımı büsbütün dəyişir, başımdan od parlayır, ürəyim iztirabda döyünərkən istəyirəm tam vücudumla bu kölgəni özümdən rədd edəm. İstəyirəm açıq-açıqla

bağırəm: bəsdır! Məni rahat qoy!.... Mən bağırmaq istərkən haman dəhşətli kölgə daha artıq qüvvətlə mənə yavuqlaşır: məni hər tərəfdən qara bulud alan kimi bürüyür, nəfəsimi təngləşdirir, ıldırım çaxan kimi çaxır.... "Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?" sözləri bir arşın boyunda qara taxtanın üstə təbaşirlə yazılmış nəzərimə gəlir. Mən hirsli haman yazıları o taxtanın üzündən silirəm, mən sildikcə, daha zorba, daha aşkar xətlə yazılmış görünür. Mən taxtanı var qüvvətimlə yox etməyə çalışıram, sındırıram.... "Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər" sözləri havada yazılmış görünür.... Nə üçün bu sözləri siz meydana gətirdiniz? Nə üçün bu sözləri əllərimiz bir-birini tutan vaxt dediniz? Qeyri bir vaxtda, qeyri bir halətdə bu sözləri desə idiniz, ola bilsin ki, belə təsiri olmaya idi.... Fəqət indi.... İndi sözlər deyilibdir. İndi bu sözlər məndən, mən sözlərdən ayrılı bilmirəm. Nə üçün bu sözləri deyəndə əlimi sıxdınız və gözləriniziyumdunuz?.... Sizin sözləriniz hərəkətinizə müvafiq olub, mənə, guya dediniz mən tam vücudumla sevirəm.... Mən tam vücudumla sizinki olmaq istəyirəm.... Fəqət bizi bir şey uzaqlaşdırır.... Bizi biri-birimizdən təfriqə salır.... Müsəlman-xristianlıq bizim aramızda uçurum bir dərə ixtira edir....

Sözlərinizə belə mənə verməkdə səhv etməmişəm, zənn edirəm. Səhv edə də bilmərəm, çünki həmin dəqiqə mən də bu fikirdə idim. Mən istəyirdim deyəm, siz məndən cürətli olub məni qabaqladınız, qabaqlayıb da məni daha artıq məhəbbətə mübtəla etdiniz.... Mənim bütün vücudum, bədənim, ağılım, ruhum hamısı sizə təəllüq tapır: həyatım həyatınıza bağlıdır.

Xanım əfəndi! Mən ancaq camalınıza aşiq olsa idim, mənim üçün şübhə yeri qalardı. Yox! Camalınızı sevirəm də ruhunuzu, ağılınızı daha artıq dərəcədə sevirəm. Mən özümü sizin bir hissəniz bilirəm. Əcəba! Necə ola bilər ki, bizi "uçurum dərələr" ayıra? Əcəba! Bu "uçurum dərələri" biz insanlar düzəldibsə, onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi?.... Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya bütperəst adlansınlar? Nə üçün bu insanlar sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbiimi? Yox! Təbii, qanun hamı insanlar üçün bir gərəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtəyə gərəkdir yerləş etsinlər. Bu nöqtə isə hürriyyət, məhəbbət aləmidir.

Mən sizi sevirəm, siz də məni. "Yox, sevmək olmaz!" qanunu varsa, mən tam vücudumla bu qanunu məhv etməyə çalışıram. Müsəlman, xristian, yəhudi və bütperəst nə olmağını anlamıram və istəmirəm də anlamaq! Ah, sevgili Sona xanım!

Mən millətimi sevirəm; çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm; çünki hamısının əsil məqsədi insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxarmaq olubdur. Hamı dinlər vaxtında insanları zəmanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət ediblər, yəni ümumi bir nöqtəyə yerləş etmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəlirlər, heç vaxt deməyiblər: "Biz islam, xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik". Hamısı: "Biz insanları düz yola dəvət edirik" deyiblər....

Məqsəd bir, yol bir, əcəba! Nə üçün insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər? Səbəb? Səbəb, ağılımızın naqisliyi. Biz əsil mətləbi əldən buraxıb cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir allaha buraxıb min allaha səcdə edirik. Fəqət əsil mətləbi anlayanlar birləşirlər, qonuşurlar və məhəbbət

nə olmağını düşünürlər. İştə biz də bu dərəcədə bulunuruqsa, məhəbbətimiz tələb edən qanunlara sitayiş etməliyik, deyilmi?....Bahadır".

Sona bu kağız Bahadırdan olmağını dərhal bildi. Tez otağına gedib qapını örtüdü və əlləri titrəyə-titrəyə kağızı açdı oxudu. Hər bir sözə, mətləbə diqqət edib yenə də oxudu. Bir az fikrə gedib üçüncü dəfə kağızı oxudu. Sonra "Ah, rəbbim!" deyib taxtın üstə yıxıldı. Bu vaxt Maşo içəri daxil oldu. Sona kağızı mizin üstə qoymuşdu. Maşo Sonanın bu halını görüb bir az təşvişə düşdü. Sona tez ayağa durub mizə tərəf getmək istədi ki, kağızı götürsün. Kağız isə Maşonun əlində idi.

"Bu kağız Bahadırdandırmı?"--Maşo sual etdi.

"Bəli, Bahadırdandır"--deyib Sona başını aşağı saldı və bir az fikirdən sonra dedi.

"Anacığım, sən də və atam da bu kağızı oxuyunuz...."Məni bu vaxtadək rahatsız edən suallara mən bu kağızda cavab tapıram.... Bəlkə siz də tapasınız. Mən sizdən heç bir şey gizlətmək istəmirəm; çünki sizi çox sevirəm, sizin ruhunuza əziyyət vermək istəmirəm. Fəqət nə edim, sevirəm.... Mən Bahadırı sevirəm.... Bu kağız mənim tamam şübhələrimi dağıtdı, gizlin nöqtələri aşkar etdi. Açılmayan düyünləri açdı.... Bundan əvvəl ikimizin arasında görükən "uçurum dərələr" indi mənim üçün görünməzlər. Mən insan, o insan. Bizi ölümdən savayı hansı bir qüvvə ayıra bilər?"

"Qızım! Nə söyləyirsən? Mən düşünmürəm."

"Ah, anacığım! Oxuyunuz kağızı, düşünərsiniz. Bəlkə mən səhv edirəm. Atamla bir yerdə oxuyunuz, məsləhət ediniz. Mən sizin razılığınızla iş görmək istəyirəm. Mən sizi çox istəyirəm, siz də məni. Siz hazır ağılınıza tabesiniz, mənə ürəyimə. Aqlım ürəyimlə bir çox zaman müharibədə bulundular: ürəyim aqlıma güc gətirdi. Hazır bu işdə aqlım iş görməyir."

"Yaxşı, qızım! Rahat ol. Atanla bu barədə söhbət edərim"--deyib Maşo otaqdan çıxdı.

Sona yenə taxta yıxılıb Bahadırın kağızını əzbər oxuyurdu. Yusif evə gəlib Maşonun halını xeyli pərişan gördü. Maşo kağızı Yusifə göstərüb dedi:

"Daha yatmaq vaxtı deyil. Gərəkdir bir əncam çəkmək, yoxsa qız özünü həlak edər."

Yusif kağızı diqqətlə oxuyub dedi:

"Mən hərçi fikir edirəm, bir şey çıxmayı. Sonanı çağır buraya özü ilə söhbət edim. Bizim özümüz Bahadırı çox sevirik, nə eybi var. Bahadır ağıllı-kamallı bir oğlandır, onun üçün hansı bir məzhəbdə olmağın təfəvütü yoxdur. Bu əqidədə olmaq kağızından məlum edir. Ona görə hərgah xristianlığı qəbul edərsə, biz böyük şadlıqla onu qəbul edərək.

"Ah, sevgili atacağım! Mən təvəqqe edirəm belə məsələni heç ortaya gətirməmək. Mən heç vaxt elə sözləri demərəm və razı da olmaram Bahadıra deyilsin. Nə üçün Bahadır xristian olsun və yainki nə səbəbə mən müsəlman olam? Bizi xristianlığımı və ya müsəlmanlığımı bir-birimizə yavuş etdi? Yainki özgə bir şey?"

"Yox, qızım, elə deyil. Hər halda, biz bir millətin hissəsi hesab olunuruq. Bu millətə dair müəyyən bir yol və ya bir adət var. Biz haman adətlərə bərəks hərəkət edəriksə, bizə ayrı bir nəzərlə baxarlar. Bizi camaatımız özündən hesab etməz. Sən millətini sevirsən, onun uğrunda can qoymağa hazırsan, razı olarsanmı haman millət səni özündən kənar etsin?"

"Bəs Bahadırın millətdən kənar olmağına necə razı olmaq?". "Qızım! Mənim sənə olan məhəbbətim hər şeyi qəbul etməyə vadar edərdi. Mən sizin məhəbbətinizə mane olmazdım, ixtiyarım da yoxdur və genə də olmuram. Fəqət bunu demək istəyirəm: Bahadırın və sənin fəlsəfənizdən millətin xəbəri yoxdur. Təklidə fəlsəfəniz gözəl də olmuş olsa, camaat haman fəlsəfənizə nifrətlə baxacaqdır. Camaatın fəlsəfəsi müəyyən qanunlar və ata-babalarımızın adətləridir, qızım!"

"Atacağım, sözləriniz haqdır. Millət, camaat ümumiyyətlə bizim fəlsəfəyə nifrət nəzəri ilə baxacaqdır. Bunu yaxşı düşünürəm.... Bəs nə etməli? Mən çasıram.... Millətimdən uzaq düşmək istəmirəm. Mən ömrümü millət yolunda sərfətməyə hazırım, onu sevirəm.... Bahadırı da sevirəm. Bahadır burada ikən belə şeylər fikrimdən keçməyirdi.... Bəlkə bu ayrılıq səmərəsidir. Bəlkə bir yerdə olsaq və yainki birlikdə məsləhət etsək, özgə bir nöqtəyə gələrik, bilmirəm.... Başım işləməyir, fikrim dağınıqdır.... Əhvalım pərişandır.... Bahadırın sözləri və əqidəsi haqdır. Camaata, millətə dair dediyiniz sözləri də diqqətsiz qoymaq olmaz.... Özgə bir yol, qeyri bir çarə yoxmu, sevgili atacağım? Yusif xeyli fikirdən sonra dedi:

"Qızım! Mənim başıma bir fikir gəlir: səninlə bir yerdə Peterburqa gedək, Bahadıyla bir yerdə söyləşək, bəlkə birlikdə bir çarə tapdıq."

Bu sözləri Yusif hələ qurtarmamışdı, Sonanın qara buluda bənzər üzü açıldı. Ucadan güldü və atasının boynunu qucaqlayıb öpdü.

"Ah, sevgili atacığım! Nə yaxşı və gözəl fikirdir! Mən razıyam!"--Bu sözlərdən sonra "sevgili anacığım", deyib Maşonun qucağına düşdü:--Siz də atamın fikrinə şeriksinizmi?

"Bu fikir mənim başımda var idi. Mən Bahadırın nəcibliyinə, kamalına ümid bağlayıb, yəqin edirdim birlikdə çarə tapılar...."

"Yaxşı, hazırlaşaq, iki gündən sonra gedərik."--Yusif deyib yerindən durdu.

Sona şadlığından gah atasını, gah anasını öpürdü. Balaca uşaqlar kimi atılıb-düşürdü. Peterburqa getmək məsələsi Sonanın əhvalını büsbütün dəyişdi. Sevindiyindən bilməyirdi nə etsin. Gah anası ilə zarafat edirdi, gah qulluqçularla, gah şaq-şaq gülürdü, gah güldüyü zaman gözlərindən şadlıq yaşı gəlirdi. İşin aqibəti nə olmağını fikir etməzdi.... Bir Bahadırı görmək, onunla söhbət etmək, onunla bir yerdə oturub dərin-dərin fikrə getmək, yoldaşlı mühüm məsələləri müzakirə etmək,--ancaq belə fikirlər Sonanı məşğul edirdi. Yusif isə ancaq bu görüşməyin barəsində fikir edirdi. Nə tövr iş görmək? Bahadıra nə demək? Nə məsləhət etmək? Bahadır filan söz deyərsə nə cavab vermək?

Maşonun müəyyən bir fikri yox idi. Ümidini allaha bağlayıb ürəkdən hər iki novcavanın halına yanardı....

Getmək vaxtı araya gəldi. Sona və Yusif yola lazım olan şeyləri hazır edib troykaya mindilər. Maşo bunlar ilə öpüşüb ağladı.

"Anacığım, ağlama!"--Sona deyib anasının boynundan qucaqladı.--Tez əhvalatı yazaram....

Troyka yola düşdü. Fəqət troykanın zınqrovu qəmgin bir səs verirdi....

* * * * *

Bahadır kağızına cavab gözləyirdi. "Sona bunun sözlərinə şərək olacaqmı? Bunun əqidəsinə rəy verəcəkmı? Yoxsa "uçurum dərələri" ortalığa gələcəkdir? Bu fikirləri başından keçirərkən Bahadır hərdənbir belə bir atəşli kağız göndərməyindən peşiman olardı. "Sona millətini nəhayətdə sevən bir cavan, Sona ata və anasına artıq dərəcədə məhəbbət bağlamış bir qız.... Bu "uçurum dərələri" keçə biləcəkmı? Keçərsə atasına, anasına əziyyət olmazmı? Bunlar məni öz övladları kimi sevirdilər, mənə hər dürlü yaxşılıqlar ediblər. Məni təmiz, saf ürəkli, əmin adam bilib qızlarını mənə tapşırırdılar.... Öz hissiyatımı, məhəbbətimi açıq-açığına Sonaya yazmaq, Sonanı rahatsız edəcəkdir, qeyri bir fikirlərə salacaqdır....

Mənim bir kimsəm yox. Atam-anam qəbirdə, mənim halıma yanan, mənim dərdimə qalan yox. Mənə nə olursa-olsun heç kimə əziyyət olmayacaqdır.... Sona isə atasının, anasının əziz pərvəriş edilmiş qızı. Sona belə bir yaxşı gözəl külfətin işığı... Sonanın qəmi, ümumi külfət qəmi, Sonanın bədbəxtliyi, ata-anasının bədbəxtliyi ... yəqin ki, Sona məhəbbətini pünhan saxlaya bilməyəcəkdir. Bu məhəbbətin aşkar olmağı atasının və anasının rahatsız olmağına şəksiz səbəb olacaqdır.

Ah, nə üçün mən belə bir atəşli kağız yazdım? Nə üçün belə bir ali təbiətli validələrin ruhlarına əziyyət verməli oldum? Nə üçün?"

Bu fikirləri Bahadır başından keçirərkən halı büsbütün təgyir tapırdı. Ürəyi tez-tez döyünürdü, qaçıbanə Yusifdən və Maşodan xəcalət çəkirdi.

Bir gün yenə başından belə fikirlər keçirərkən artıq dərəcədə qəmgin oldu. Gözləri mizin üstdəki tapançaya sataşib əlinə götürdü. Bir az əlində tutub: "Ah, bu nə halətdir!" dedi və əlindən tapançanı buraxıb taxtın üstə yıxıldı və üzünü əlləri ilə tutub uca səslə dedi: "Ah, Sona! Ah, mənim məhəbbətim!"

Bu vaxt qapını döydülər, "giriniz" deyib, Bahadır cavab verdi. Qapı açılıb Yusifi və yanında Sonanı gördü, əvvəl özünü itirib bilmirdi nə etsin. Sonra ixtiyarsız Yusifi qucaqladı və sonra Sonanın əllərini tutub kərratla öpdü.

"Bizi gözləməyirdiniz, deyilmi?"--deyib Sona pəncərənin qabağında oturdu.

"Xeyr, xanım əfəndi, heç fikrimə gəlməzdi." Bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra Bahadır çay tədarük etdi.

"Çay hazır olanadək mən özümə əlcəklər alım,"--deyib Sona otaqdan çıxdı.

Yusiflə Bahadır keçmiş günlərdən söhbət etdilər və Maşonun əhvalını xəbər alıb Bahadır dedi:

"Əcəba! Maşo xanımı nə üçün gətirmədiniz?"

Yusif başını aşağı salıb bir az fikirdən sonra cavab verdi.

"Bahadır bəy! Bizim gəlməyimizə səbəb mühüm bir məsələ olubdur...."

Bahadır təəccüblə Yusifə baxıb soruşdu:

"Əcəba! Nə üz veribdir?"

"Sizin Sonaya və Sonanın sizə olan məhəbbəti məni və Maşonu böyük təşvişə salıbdır. Siz özünüz bilirsiniz: dünyanın işığına Sonanın gözləri ilə baxırıq. Biz Sonanın uğrunda can verməyə hazırıq. İndi bu təmiz, saf ürəkli qız sizə aşiq olub, gecə-gündüz aramı yoxdur. İndi ikimiz də gəlmişik üçlükdə bu işə sərəncam verək. Sonanın öz millətinə olan məhəbbəti sizə məlum. Bizim və yainki sizin millətin belə işlərdə qeyri bir nəzərdə olmağı da sizdən gizlin deyil.... Özünüz, əlbəttə, düşünürsünüz...."

Sizin kağızınızı mən oxudum. Fikirləriniz düz, əqidəniz təmiz, müqəddəs bir əqidə, fəqət camaat.... Millət....

"Bəli, bəli"--Bahadır deyib fikrə getdi.--Düz buyurursunuz.... Mən.... Səhv etmişəm Mənim məhəbbətim sizə əziyyət veribdir.... Bağışlayınız.... Bağışlayınız.... Əfv ediniz məni.... Mən.... Mən....

Bahadır özünü saxlaya bilməyib uşaq kimi ağladı. Yusif də buna baxıb ağladı.... Bu vaxt qapı açılıb Sona tələsmiş içəri daxil oldu. Bunları bu halda görüb heyran qaldı və sonra bir söz də

söyləməyib oturdu və üzünü əlləri ilə tutub bir nöqtəyə baxdı. Yusif və Bahadır gözlərini silib xeyli vaxt səssiz oturdular, bir azdan sonra Bahadır: "Çay içiniz", deyib Sonaya yavuq oturdu.

"Mən sizdən təvəqqe edirəm nahara bizə buyurasınız. Bir yerdə söyləşib məsləhət edərik.... Ümidvaram hamı düynlər açılınsin...."

Yusif və Sona söz verdilər ki, nahara Bahadırın mənzilinə gəlsinlər. Bir neçə dost adamları görmək qəsdini ilə Yusif və Sona Bahadıyla salamatlaşıb getdilər.

Bahadır Sonanın dalınca diqqətlə baxdı. Sonra xeyli vaxt otaqda gəzinib birdən oturdu və bu kağızı yazdı: "Təvəqqe edirəm mənim ölməyimdə heç kimi müqəssir etməyəsəniz. Mən özüm öz əlimlə özümü öldürdüm....Ah, insanları bir-birindən ayıran "uçurum dərələr"! Mən sizi məhv etmək istərkən siz məni məhv etdiniz.... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız....Bahadır".

Bu sözləri yazandan sonra tapançanı gicgahına sıxdı....

Bir dəqiqə bundan müqəddəm döyünən ürək, bir dəqiqə bundan müqəddəm hamı insanları birləşdirmək istəyən beyin həmişəlik rahat oldu....

Yusif və Sona nahar vaxtı Bahadırın mənzilinə gəldilər. Bu dəhşətli xəbəri eşidib Sona qəşş etdi və sonra özünə gəlib yaman bir halətdə bulundu.... Yusif Maşoya teleqram göndərdi ki, tez gəlsin.

Maşo gəlib qızını dəlilər azarxanasında gördü.

İDİL KƏNARINDA

(Bir romanın başı)

Nə gözəldir İdil çayı!

Hacıtərxan dairəsində bu çay daha gözəl nəzərə gəlir. Bu dairədə buna çaymı, ya bir uzun göl, ya bir uzun dəniz də desənyarəşar! Həqiqət, çay axar suya deyirik, deyilmi?

Hacıtərxan dairəsində İdilənin haraya axmasını ancaq su üzərində üzən taxta parçalarından və qeyri suda üzən şeylərdən də bilmək mümkündür. İdil həqiqət axırsa da Kür və Terek kimi qıjıldamır. Səssiz-səmirsiz böyük, geniş, həmvar, gözəl, mülayim, məğrur İdil müdam hərəkətdə bulunursa da, gah vaxt suyun üzü şüşədən körpü yapılmış kimi nəzərə gəlir.

İdil bu halətində xüsusən gecə ay işığında daha ziyadə görünür. Ay işığında suyun nazik, xırdaca ləpəcikləri ürəyi saf, ruhu təmiz, tam vücudu məhəbbət ilə dolmuş gözəlin şəfəqli, mehriban gözlərinə bənzəyir.

Bu gümüş şəfəqli ləpəciklərə diqqət ilə baxınız: biri batır, əvəzinə bir qeyrisi şəfəqlənir. Guya utancaq bir gözəl gah sizə baxır, gah yerə....

Ah, bu gözlərdə olan nəzakət, məhəbbət, hissiyyat hansı bir əzadə ola bilər? Öylə bir gözlərə diqqət ediniz: sizi sözsüz dəvət edir. Sizi dünya məşəqqətindən, müdam həyat müharibəsindən bir neçə saat xilas etmək istəyir. Siz gedirsiniz yaşıl ot üzərində əyləşib gah buludsuz göyə, gah bu ox kiprikli məhəbbətlə dolmuş gözlərə baxırsınız, sözsüz-felsiz bir-birinizi düşünürsünüz. Qeyri bir halətdə bulunmağınızı hiss edirsiniz.... Belə bir halətdə dünya məişətini, saatda qəlbinizi pozan, qanınızı xarab edən işləri bilmərrə unudursunuz, unudub da əcəba, bu halət, bu ləzzət nə üçün həmişə müyəssər deyil deyib fikrə gedirsiniz....

Bu gümüş şəfəqli nazik ləpəciklər də sizi məhəbbət aləminə dəvət edirlər. Onlar guya deyirlər: bəsdir, zəhmətdə bulundunuz. Tam gün məşəqqətdə bulunan əzaları rahat ediniz. Məhəbbət nə olduğunu düşününüz....

Ah, nə gözəl mənzərə! Nə gözəl aləm! Diqqət ilə baxıb da qulaq asınız bu nazik ləpəciklər nələr söyləyirlər. Necə şirin nəğmələr oxuyurlar....

Ana balasını "layla balam, layla" sözləri ilə rahat edir, deyilmi? Siz də gərdişi sevirsiniz isə haman laylanı bu ləpəciklərdən eşidirsiniz.... Ürəyiniz aram ilə döyünür, ruhunuz artıq dərəcədə ləzzətdə bulunarkən fikir edirsiniz. Əcəba, başımda tam gün dolanan qara fikirlər, ürəyimi hər saatda, hər dəqiqədə iztiraba salan işlər harada qaldı?

Tamam vücudunuz ilə gərdişə tabe olub da öz-özünü dəyirsiniz: mən sevirəm, mən hamını sevirəm....

Canlı, cansız şeylər, bu oturduğum qayıq, bu qayığın dörd tərəfində balaca ləpəciklər, bunlara işıq salan ay, bu üstümdə baxan ulduzlar, bu qayıq altında üzən balıqlar, o kənarında gəzən heyvanlar, bu heyvanlara sahib olan insanlar--bunlar, bunlar hamısı guya mənim məhəbbətimi tələb edirlər....

Fəqət bir az keçmiş gördüyünüz və məhəbbət bağladığınız mənzərə təgyir tapır: odur, bir böyük paraxod tapbıldağa-tapbıldağa var qüvvətlə suyu yara-yara gedir də İdilın həmvar üzünü çaxnaşdırır. Zorba ləpələr paraxodun hər iki tərəfindən, "şişş", səslə bir-birini qovurlar. Rastlarına gələn ufacıq qayıqları, ölüm çanaqlarını bir neçə arşın yuxarı qalxırırlar. Dağın başında bir uçuruma düşən şey kimi balıqçılar bu ölüm çanağında gah yuxarı qalxırlar, gah birdən quyuya bənzər iki ləpə arasına düşürlər. Fikir edirsiniz.... Budur, qayıqçılar hazır suya qərq olacaqlar....

Mənzərənin belə bir təgyir tapmağı halınızı büsbütün dəyişir. Sizə layla vəd edən ləpəciklərin əvəzinə zorba, dəhşətli, hirsli ləpələr, paraxodun suyu yarıb iti getməyi, balıqçıların təhlükəli halları, səs-küyü, fişilti sizi yuxu aləmindən yenə məşəqqət aləminə salır.

Yenə əski fikirlər. Yenə müharibə, yenə həyatı hifz edərkən həyatı puç etmək, yenə də tərəqqi-tənəzzül, büğaz, həsəd, kizb, yenə də qanlı başlar, şad-xürrəm qəhqəhələr, yenə də acından quru yerdə zır-zır edib can verənlər, qaz əti ilə plov yeyib qu balıq üstə istirahət edənlər, yenə millət naminə işləyib milləti satanlar.

Ah, gözəl İdil, mən bu fikirlərdən bir neçə saat azad olmaq istədim, ruhum, bədənim mənim təbii yorunuq istərkən mən sənın nazik, nəzakətli ləpəciklərinə pənah gətirirdim.

BİR KƏNDİN SƏRGÜZƏŞTİ

Hekayə

Keçənlərdə Qafqaz kəndlərindən birində bir neçə vaxt günlər keçirdim. Bu kənd böyük, zəngin bir kənd idi. Hər kim bu kəndə təzə gəlmiş olsaydı, iki məhəllənin bir-birindən seçilməyini görərdi: məhəllənin biri dağ başında, küçələri toz, torpaq, dar, palçıq evləri bir-birinin içində; ikinci məhəlləyə gəlincə, küçələri enli, təmiz və evləri səliqə ilə tikilmişdi. Məhəllənin biri N. ikincisi isə İ. adı ilə məşhur idi.

Ata-babadan bu məhəllələrə belə bir ad qoyulmuşdu.

Nağıl edirlər ki, N. və İ. iki böyük adamın adları imiş: bunlar vaxtında hərə öz məhəlləsinin abad olmağına cidd-cəhd etmişlər, ona görə də adları həmişəlik qalmışdır....

Bu iki məhəllə bir-birinə oxşamadığı kimi, bunların camaatı da bir-birinə oxşamırdı, yəni hər məhəllənin xalqı xüsusi bir yolla dövran sürürdü. N. məhəlləsinin camaatı ata-babadan yerli, tavanlı olub, günlərini müttəsil kefdə, eyş və işrətdə keçirən bir xalq idi.

Bu məhəllənin adamlarına dürüst diqqət olunsaydı, yəni bunların zindəganlığını mükəmməl surətdə bilən bir adam olsaydı, yəqin ki, deyərdi: belə bir zövq və səfa ilə yaşamaq bunlara irslə çatmışdır.

Biləks, İ. məhəlləsinin camaatı zəhmətkeş bir camaat idi. Bura adamları vaxtında yerlərini əkər və vaxtında biçər; tez-tez şəhərə gedər, alver edər və şəhərdən bir çox şeylər öyrənib daima tərəqqidə bulunurdular.

N. camaatı da şəhərə gedərdi, fəqət bu camaata məxsus onlar şəhərdən gələndə ancaq çayxanalarda, qəhvəxanalarda görüb-əşitdiklərindən dəm vurardılar.

Vaxt bir vaxt idi ki, şəhərlərdə məktəb az tapılırdı. Bununla belə İ. məhəlləsinin camaatı məktəb fikirinə düşmüşlərdi. Fəqət N. məhəlləsi bu fikirə bir növ mane olurdu.

Məsələ, belə bir məsələ üçün kəndxuda (starşına) hər iki məhəllədən adam çağırardı, vəkillər dəvət edərdi. İ. məhəlləsinin vəkilləri həmişə gələrdilər, halbuki N. məhəlləsindən bir adam da gəlməzdi. Ona görə də məktəb məsələsi uzandıqca uzanırdı. Xülasə İ. məhəlləsinin camaatı camaat işlərində artıq dərəcədə cidd-cəhd edər və öz arasında böyük ittihadla iş görərdi. Sudya, kəndxuda və yainki müəyyən bir iş üçün inmirəlilər həmişəcidd-cəhd edərdilər ki, əməlli adamlarını seçsinlər, yəni seçdikləri şəxslər işə yarayan olsunlar, müftəxor olmasınlar, rüsvət yeməsinlər, camaata xəyanət etməsinlər. N. məhəlləsinin adamları camaat işlərinə qarışmazdılar. Hərdənbir vəkil lazım olanda "Əmi" sözü ortalığa düşərdi. Bu Əminin adı uzun olduğu üçün kimsə onu adı ilə çağırılmazdı. Zətən Əminin adını demək olmazdı, çünki N. məhəlləsində böyükləri öz adları ilə adlandırmaq eybli bir şey hesab olunurdu. Möhtərəm adamlara kərbəlayı, məşədi, hacı, xozeyin, fəqət ən böyük adama bu məhəllədə Əmi deyirdilər. Bu məhəllədə, həqiqət, Əmidən başqa bir böyük adam yox idi. Hətta Əmi bir dərəcədə məşhur olmuşdu ki, qeyri kəndlərdə, hətta şəhərlərdə də bu adla tanınmışdı. Xülasə, hamı buna Əmi deyirdi.

Əmi 70-80 yaşında olardı. Amma bunu da demək gərək ki, bu məhəllədə heç kəs Əminin yaşını bilməzdi. Hamı göz açıb onu tərən kimi gözəl görmüşdü. Ucaboy, gərdənli, qarasaqqal, xoşsima bir kişi idi. Dövləti başından aşardı. Nəinki N. məhəlləsində, bəlkə bütün kənddə, uezddə dəxi bundan dövlətli zəngin bir adam

tapılmazdı.

N. məhəlləsinin camaatı Əmini çox sevir və ona hörmət edirdilər. Bu da səbəbsiz deyildi. Məhəllənin ac bəyləri həmişə bundan borc alardılar. Əksərəndə də vaxtında borclarını verə bilməzdilər və yerləri Əmiyə keçərdi. Əmi qeyri adamlara da sələmlə pul verərdi. Kişi doğrudan da yaxşı adam idi. Kasıb-kusuba kömək edərdi. Bunlara pul buraxardı.

Ancaq borcunu vaxtında verməyəndə onlara ağılıq etməyi də unutmazdı. Yəni ata oğluna tənbih edən kimi Əmi də onlara nisaq biçərdi ki, gələcəkdə sözlərinin üstə dursunlar ... və bu səbəblərə görəmi, ya qeyri bir səbəblərə görə camaat Əmini çox sevərdi. Və sevmək də lazım idi, çünki N. məhəlləsinin camaatından xəbərsiz Əmi lazım olan vaxt camaatın tərəfindən danışar, işlərini düzəldər, onlara artıq zəhmət verməzdi. N. məhəlləsinin camaatına da belə bir şey lazım idi. Starşına ilə, pristavla çənələşmək asan iş deyil, bir az hətta xatası da var. Bir də pristav və naçalnik gələndə həmişə Əminin evində düşərdilər. Bu iş Əminin adını daha artıq ucalandırırdı. Bunu Əmi özü də anlamışdı, camaatını yaxşı tanıyırdı, bilirdi ki, belə adamlarla durub-oturmaq camaatın nəzərində böyük şeydir. Hətta belə olmuşdu ki, İ. məhəlləsinin camaatı da Əmidən çəkinirdi və özü də bunu guya sevirilər, buna hörmət edirlərdi. Fəqət ürəklərində buna gülür və çox şad olurdular ki, N. camaatının arasında Əminin nüfuzu gündən-günə artır. Şad olmaqlarına da səbəb var idi. İ. məhəlləsinin camaatı gözüaçıq camaat idi. Fikir edirdi ki, bir camaatın işini ancaq dünyadan xəbərdar, elmlı bir adam yaxşı apara bilir. Əmi isə öz kəndindən başqa özge aləm görməmiş, bir şeydən baş çıxarmazdı. Doğrusu, İ. məhəlləsinin camaatı durbin camaat idi.

Əminin N. məhəlləsində nüfuzu artmaq üçün qəsdən Əmini tərif edir və naməsləmlilərə: "Siz çox xoşbəxtsiniz ki, Əmi kimi böyüyünüz var" deyirdilər. N. camaatı da bu sözləri eşidib deyirdi ki, "Gör Əmi necə ağıllı, fərasətli adamdır ki, rəqiblər də onu böyük adam hesab edirlər".

Daha bizim sözümüz olmaz. Bu xəyalla daha Əmiyə artıq bir iman gətirir, işlərini, hüquqlarını tamamilə ona tapşırırdılar. Hətta iş bir mərtəbəyə çatmışdı ki, ortalığa ən mühüm bir məsələ gələndə N. camaatı heç bir vaxt yığılıb onu müzakirə etməzdi və etməyə ehtiyac da yox idi; çünki yüz baş bir olsa idi, genə Əminin başı kimi olmazdı. O deyən gərək olaydı. Ona görə camaat da arxayın olub öz yerində oturmuşdu. İ. məhəlləsi bu əhvalı görüb dodaqaltı gülürdü. Doğrusu, iki məhəllə ata-babadan bir-birinə düşmən gözü ilə baxırdı. Ona görə də bu kənddə kəndxuda naçar bir halda bulunurdu. Bu kənddə bir-iki ildən artıq kəndxuda davam edə bilməzdi. Kəndxuda İ. məhəlləsindən olanda öz məhəlləsinin tərəfini saxlardı. N. məhəlləsindən olan da öz camaatının tərəfini saxlardı, nə isə, kəndin baxtındanmı, ya bir qeyri səbəbdənmı bu kənddə də bitərəf kəndxuda tapılmırdı. Amma yenə İ. məhəlləsinin tərəfini saxlayan kəndxuda bir az çox davam edirdi; çünki İ. məhəlləsinin tərəfdarı bilirdi ki, tamam N. məhəlləsi bir Əmidən ibarətdir, Əmini də lazımınca görərdi. Əlbəttə Əmiyə pul lazım deyildi. Bir medal və bir xaç almaq hər şeydən yaxşı idi. Doğrudan da, Əmi dünyanın hər bir ləzətini görmək istərdi. Və nə üçün də görməsin?! Fikir edərdi: pul ki var, onunla hər şey almaq olar; hətta onunla böyüklük də qazanmaq mümkündür.

Və heç bir təəcüb etməməli! Həqiqət, pulun gücünə böyük adam olmaq olar, yəni böyük adamlarla durub-oturmaq olar. Buna da bir artıq şey lazım olmurdu: birinə qoyun, birinə inək bağışlardı. Birinə motal göndərərdi. Nə bilim daha, nə, nə!

Bir neçə vaxt kəndə böyük nizamsızlıq düşmüşdü. Adam öldürmək, oğurluq, quldurluq nəhayət dərəcədə intişar tapmışdı. Kəndin öz xahişinə görə bu kənddə dövlət tərəfindən bir bitərəf kəndxuda təyin olundu. Doğrudan da təzə kəndxuda yaxşı adama bənzəyirdi.

Bunun adı Daşdəmir idi. Doğrudan da dəmir kimi bir adam idi; özü yaxşı oxumuş, yaxşı niyyətli bir kəndxuda idi. Kəndin işlərini gələni kimi düzəltdi. Oğurluq, quldurluq tamamilə götürüldü....

Bir neçə vaxt keçəndən sonra təzə kəndxuda gördü ki, N. məhəlləsinin camaatı heç bir vaxt kənd işlərinə qarışmır və çağıranda da gəlmir; ancaq Əmi camaatın tərəfindən hərdənbir ortalığa tullanır. Məsələn, kənddə məktəb açmaq istəyirlər. İ. məhəlləsinin üzdə olan adamları tamamilə gəlir, danışır, çığır-bağır salırlar. N. məhəlləsindən ya heç adam olmur, ya olsa da bir Əmi gəlir, ya gəlmir....

Bir gün belə, iki gün belə.... Axırda bir gün Daşdəmir kəndxuda arvadına deyir: "Mən, doğrusu, N. məhəlləsinin adamlarına təəcüb edirəm. Bunlarda heç bir insan sifəti görünmür, bunlar qoyun kimi şeydirlər. Amma qaldı ki, İ. məhəlləsinin adamları yırtıcı bir camaatdır. Bunlardan

qorxmalı. Doğrudur, bunların aralarında bəyzadəzad yoxdur, hamısı fəqir adamdırlar. Fəqət dünyadan xəbərdardırlar, öz hüquqlarına bir az toxunanda arı kimi adamın üstünə tökülürlər". Arvad kəndxudaya dedi: "İ. məhəlləsinin camaatını sən hala yaxşı tanımırısan. Hərgah istəyirsən ad qazanasan, qulluğun artsın, özünü o tərəfə ver, çünki onlar çığıran-bağırandırlar, heç bir şeydən görəsən ki, bir böyük şey düzəldilər. Mənim atam bu məhəllədən olmağa görə bunların barəsində uşaqlıqdan çox şeylər eşitmişəm".

Arvadın sözləri kəndxudanın beyninə batdı. O gündən kəndxuda N. məhəlləsinin camaatına qeyri bir nəzərlə baxardı. O məhəllədən bir adam şikayətlə gəlirdisə Əmidən soruşardı. Əmi də işə baxardı. Özünə xoş gələn adam olsaydı, deyərdi, gərəkdir kömək oluna, xoş gəlməyən adamı itirdirdi. Buna birəks İ. məhəlləsində bir ittifaq düşərdisə, tez özü gedərdi, işlərinə diqqətlə baxardı, sərəncam çəkərdi....

Nə isə Daşdəmir kəndxuda işlərini bir növ yola aparırdı. O, hamı kəndxudalardan bu kənddə artıq yaşadı. Hörməti də günbəgün naçalnik yanında artdı. Axırda bu payəyə çatdı ki, bir gün qubernator kəndə gələndə ağsaqqalların hüzurunda kəndxudaya dedi: "Mən sənə qulluqların əvəzinə böyük mənəb verəcəyəm". Bu məclisdə Əmi də var idi, camaat isə öz tərəfindən kəndxudanın yaxşı adam olmasını qubernatora söylədi.

Bu gündən Əmi daha da Daşdəmirə yavıqlaşdı. Nə üçün də yavıqlaşmasın?! Gördü ki, kəndxudanın xatirini qubernator istəyir. Əmiyə də elə bu lazım idi.... Kəndin yavıqlığında bir bulaq var idi. Qədimdən adət üzrə bu bulağın suyunu həftədə üç gün bir məhəllə öz tərəfinə aparardı. Bir gün belə oldu ki, İ. məhəlləsi suyu dörd gün öz məhəllələrinə buraxdılar. N. məhəlləsinin adamları bu əhvalatı Əmiyə dedilər. Əmi dedi: "Yaxşı, mən danışaram". Doğrudan da Əmi kəndxuda ilə görüşüb bu əhvalatı dedi.

Kəndxuda Əmiyə dedi: "İ. məhəlləsi üçün bu həftə su çox lazım olduğuna görə məndən təvəqqe etmişdilər ki, bir gün artıq su götürsünlər. Sizdən təvəqqe edirəm kəndxudanın işinə qarışmayasınız". Əmi övqatı çox təlx evə gəldi. Amma bunu da bilməli ki, Əmini kəndxudanın sözləri qorxutmuşdu. Bu vaxtədək Əmi belə sərt söz eşitməmişdi.

Əmi fikir edərdi; görünür kəndxudanın belə bərkidir ki, Əmi kimi adamla belə cürətlə danışır, bununla belə Əmi məhəlləsinin adamlarına dedi:--Bəli, mən kəndxudaya əhvalatı dedim o, əfsus etdi ki, bir ittifaqdır düşüb daha olmaz dedi.

Məhəllə camaatı sakit oldu.

Bu əhvalat hər ikisini imtahan meydanına çəkdi: Əmi puluna, adına ümid bağlayıb fikir edərdi: "Əlbəttə, kəndxuda mənim sözlərimi yerə salmaz". Kəndxuda isə sərt cavab verib Əminin gücünü sınayırdı. Bu fikir edərdi: "Hərgah doğrudan Əmi sidq ürəklə camaatın tərəfini saxlayır isə, əlbəttə, bir iş meydana gələcəkdir. Yəni camaata düz-düzünə deyər, camaat isə öz hüququnu müdafiə etmək üçün yanıma gələr, dərdini söyləyər...."

Həqiqət, kəndxuda ağıllı bir adam idi. İki həftədən sonra İ. məhəlləsinin adamları yenə də bir gün artıq suyu öz məhəlləsinə buraxdılar.... N. məhəlləsi yenə Əmiyə ricu etdilər. Əmi yenə söz verdi ki, kəndxuda ilə danışar. Fəqət bu dəfə Əmi qorxusundan kəndxudaya heç bir söz demədi. Bununla belə məhəllə camaatına dedi ki:

Kəndxudaya olmayan sözləri dedim, kəndxuda isə cavab verdi, məni bağışlayın, daha belə şeylər olmaz.

Camaat Əmiyə inandı və sakit oldu.

Yenə bir gün belə bir ittifaq düşəndə N. məhəlləsinin bir neçə cavanları daha səbr edə bilməyib əllərində bel su başına getdilər. Bu vaxt İ. məhəlləsinin cavanlarından da bir neçəsi su başında oturmuşdular. İki məhəllə adamlarının arasında söz oldu. N. məhəlləsinin adamları istədilər suyu öz tərəflərinə buraxsınlar. İ. məhəlləsinin adamları bunlara mane oldular. Birə beş bir-birinə söyəndən sonra bellərə yapışdılar.... Bunların çığırtısına kənddən hər iki məhəllədən adamlar töküldülər. Kəndxuda gəldi. N. məhəlləsinin adamlarından bir neçəsini tutdurdu. İ. məhəlləsinin adamlarına bir söz də demədi. N. məhəlləsinin adamları Əminin yanına gəldilər, əhvalatı söylədilər.

Əmi çığır-bağır etdi: atdı, tutdu və axırda dedi:

"Heyif ki, mən hazırda naxoşam, siz gediniz rahat olunuz, görərsiniz, mən kəndxudanın başına nə oyunlar gətirəcəyəm."

Məhəllə adamı inanıb getdi, sabahı gün Əmi axşamçağı bir qoyun, bir motal kəndxudaya göndərdi, sonra özü də getdi.... Kəndxuda Əmini görüb dedi:

"Dünənki əhvalat mənim övqatımı təlx edibdir. Bu gün naçalnikə də, qubernatora da raport yazmışam. Bir-iki adam gərəkdir bu kənddən sürülə, özü də sizin məhəllədən." Əmi gülümsünüb dedi:

"Bəli, bəli, bizim məhəlləni xarab edənlər var. Bir-iki başlarına at tərmiş cavanlar gərəkdir bu kənddən sürülə...."

N. məhəlləsinin camaatı gözlədi, gözlədi, bir şey çıxmadı.

Kəndxuda öz-özünə fikir edirdi: "Doğrudan da bu məhəllənin camaatı heyvan qismi bir zaddılar. Bunların başlarına nə gətirərsən yarar". Bununla belə İ. məhəlləsinin camaatı səhərnən açıq-açıqına kəndxudanın evinin qabağına dəstə-dəstə yığıldılar, səs-küy etdilər və üç adamın kənddən sürülməyini tələb etdilər. Naməlsəm məhəlləsindən üç adamı əlli-ayaqlı göndərdilər.

Bu davadan sonra iki məhəllənin arası daha da yaman pozuldu: hər yerdə hər zaman əllərindən gələn pisliliyi bir-birinə edərtilər. Bir gün N. məhəlləsinin arvad-uşaqları su başında olarkən İ. məhəlləsinin cavanları bu arvadlara sataşirlar. Hətta bir-iki qız-gəlin tutub öpürlər. Arvad-uşaq bir-birinə qarışıb kəndə qaçır, hərə öz evində bu əhvalatı söyləyir. Məhəllə adamı bilmir nə etsin. Çarə yoxdur, yenə gərəkdir. Əmiyə demək, onunla məsləhətləşmək! Əminin yanına gəlib əhvalatı söyləyirlər.

Əmi məhəllə qeyrətini göstərməkdən ötrü papağını qoyur yerə, yumruğu ilə stola vurub deyir:

"Siz bircə rahat olunuz, görərsiniz mən bu kəndxudanın başına nə işlər gətirəcəyəm. O nə adamdır ki, mən onunla danışım, bu günlərdə şəhərə gedəcəyəm, düz qubernatorun yanına gedib tamam əhvalatı söyləyəcəyəm."

Bir-iki gün bundan keçmiş kəndxuda Əminin yanına gəlir. Əmi tez xörək tədarük etdirir. Ancaq kəndxuda deyir:

"Cənab Əmi, sizin yanınıza xörək yeməyə gəlməmişəm. Mən gəlmişəm sizə bir neçə söz deyəm: Mən eşidirəm sizin məhəllədə bir neçə tədarüklər görülür, guya sizin məhəllə İ. məhəlləsinin üstə düşüb istəyirlər dava edələr. Mən yaxşı bilirəm ki, məhəllə adamı sizin sözlünüzdən çıxmaz.... Bu, naçalnikə də məlumdur.... İndi özünüz bilirsiniz, hərəgah belə bir əhvalat olsa siz cavab verməlisiniz...."

Əmi doğrudan doğru qorxdu və dedi:

"Cənab kəndxuda, mən hamının tərəfindən söz verirəm ki, belə şey heç kimin başında ola bilməz və camaatımız heç vaxt belə naqabil işlər etməz."

Kəndxuda durub gedəndə Əmi yüz manat da verdi ki, kəndin yetim uşaqlarına, dul arvadlarına paylasın ... kəndxuda gedəndən sonra Əmi tez məhəllədən bir adam çağırıb dedi:

"İndi kəndxuda yanıma gəlmişdi. Eşidibdir ki, bizim məhəllə adamı istəyir dava etsin." Mən kəndxudaya dedim: Əlbəttə, bu biabırçılığı kim qəbul edər ki, biz edək. Mən dedim hələ qubernatora bu əhvalatı deyəcəyəm. Kəndxuda məndən təvəqqe etdi ki, mən bu adamın qabağını saxladım; çünki müqəssirlər öz cəzalarına çatarlar. Ancaq bir az səbr lazımdır. İşlər hamısı düzələr, bərişiq düşər.... Bunun cavabında mən dedim: Yox, olmaz, bu işi belə qoymaq olmaz.

"Bu sözləri Əmi acıqlı deyib bir az fikrə getdi." Sonra başladı: hər halda belə bir əhvalat varsa siz qabağını saxlayın, çünki mən qubernatorun yanına gedib hamı işlər düzəldərəm və çalışacağam bu kəndxudanı buradan götürsünlər.

Əminin yanına yığılan adamlardan biri dedi:

"Əmi, sən bizim atamızsən, nə deyirsən qulaq asırıq. Ancaq belə də olmasın ki, bizim arvad-uşağımıza sataşsınlar. Biz, doğrusu, bunu qəbul edə bilmərik."

Onun cavabında Əmi dedi:

"Siz arxayın olun, mən özüm bilirəm. Ancaq siz uşaq-muşağın qabağını saxlayınız."

Doğrudan da sabahı gün Əmi şəhərə getdi. Alver edib kəndə qayıtdı. Qubernatoru nəinki görmədi hətta qorxusundan qubernator olan küçədən də keçmədi.... Məhəllə adamı Əminin şəhərdən gəldiyini eşidib bir-birinə dəydilər. Xalq Əminin evinə töküldü. Nə oldu? Nə dedi? Suallarını Əmiyə bir-bir verdilər. Əmi bunlara cavab verərək dedi:

"A kişilər, siz bilmirsinizmi mən ölənədək varımı, yoxumu sizin yolunuzda qoymağa hazırım. Pul görün işi heç bir şey görməz. Nə olacaq, lazımınca pul xərc etdim. Hamı işləri düzəltdim. İndi kəndxudanın atasına od vuracağam. Siz gediniz, arxayın yerinizdə oturunuz, işin aqibətini gözləyiniz." Biçərə məhəllə adamı da gözləyə-gözləyə qaldı. Axırda N. məhəlləsindən bir neçə adam qazamata düşdü....

İ. məhəlləsinin adamı bu ittifaqlardan sonra belə bir ayaq aldı ki, daha o məhəllənin qorxusundan, axşamçağı Naməlsəm məhəlləsinin adamı evdən çıxma bilməzdi.

Getdikcə, bu məhəllənin halı fənalaşdı. Kəndxuda isə N. məhəlləsinin hünərini görüb heç qorxmazdı və bacardığı yerədək İ. camaatına kömək edərdi, sözlərinə qulaq asardı, şikayətlərinə artıq dərəcədə diqqət edib lazımınca sərəncam çəkərdi. Nə üçün də etməyəydi? Kəndxuda dünyagörmüş, ağıllı bir adam idi.... Bilirdi ki, İ. camaatının şəhərdə yaxşı işbilən, oxumuş adamları vardır. Bunu da anlamışdı ki, bir iş olanda şəhərə xəbər gedir, adam göndəririlər və nə ki, lazımdır işlərini düzəldirlər.

Bilirdi ki, bunlara yavıqlıq etsə, qulluq işləri də yaxşı gedəcəkdir. Həqiqət kəndxuda olmayan işləri N. məhəlləsinin başına gətirdi, bununla belə şəhərdə naçalnik, qubernatorun yanında hörməti günbəgün artırdı.

Bəli, vaxt oldu ki, şəhərdə pristavlıq yeri açıldı. Daşdəmir koxanı oraya təyin etdilər. Bu xəbər kəndə çatdı. İ. camaatı nəhayət dərəcədə qəmgin oldu. N. camaatı isə əhvalatı eşidib şadlıq etdilər: atıldılar, düşdülər. Kəndxudanın getməyindən bir gün müqəddəm Əmi öz məhəlləsinin adamlarını yığıb gülə-gülə onları təbrik edib dedi: Ay camaat, sizə məlumdur ki, bu zalım balası başımıza nə oyunlar gətirdi. İndi biz gərək öz koxamıza göstərək tainki bilsin ki, biz ondan narazıyıq, ona görə də mən məsləhət edirəm: o yola düşəndə heç kim onu ötürməyə çıxmasın. Onunla salamlaşmasın. Fəqət bir mənim getməyim məsləhətdir. Tainki gedəndə bir neçə söz demək lazımdır: bilsin, düşünsün ki, biz də varıq....

Camaat buna razı oldu.

Səhər İ. camaatı hamılıqla kəndin kənarına çıxıb kəndxudanı ötürməyə hazırlaşdılar. N. məhəlləsindən isə Əmidən başqa bir adam yox idi. İ. məhəlləsindən vəkillər bir-bir qabağa yeriyib kəndxudanı alqışladılar, nitqlər söylədilər, hətta bir neçəsi ağladı.

Bu halda Əmi də qabağa yeriyib dedi:

"Sevgili, mehriban kəndxuda, sizi N. məhəlləsinin tərəfindən səmimi qəlbən təbrik edirəm. Biz çox heyfəsilənirik ki, sizi bizdən ayırdılar. Allah sizi bizə çox görməsin. Sizi özümüzə ata bilirdik.... "

Hətta yalandan dodağını da büzdü ki, guya ağlamaq istəyir....

Həqiqət, halda isə N. camaatının bu yığıncıqda olmamağını kəndxuda heç bilmədi və hiss etmədi. Çünki o heç vaxt camaatı görməmişdi. Camaatın əvəzinə həmişə Əmi söylərdi o da ki, burada.

Bəli, kəndxuda getdi. Kənddən ayrıldı. Ayrıldı, amma ürəyində açılmaz düyün qaldı. Kəndxuda gedə-gedə öz aləmində fikir edirdi: "N. məhəlləsinin camaatı qəribə bir camaatdır. Bunlar ya çox yaxşı adamlardır, ya da ki, çox axmaq. Mən əlimdən gələn yaxşılıqları onların düşmənlərinə etdim, onları hər vaxt düşmənlərinin ayaqlarına verdim, bununla belə yenə də Əmi kimi nüfuzlu bir şəxsi məni təbrik etmək üçün göndərdilər.

Kəndxuda doğrudan da bilmədi bu camaat nəyə qulluq edir, hansı allaha səcdə edir, hansı ağlın, hansı qeyrətin sahibidir.

PİR

Povest

İyun ayının ortası idi. Günlər çox isti keçirdi.... Məşədi Allahverən sabah namazına durub arvadını tələsik durquzdu:

"Ay qız Gülbadam! Gülbadam! Tez ol dur, uşağı da durquz, vaxt keçir hava sərin ikən yola düşək."

Gülbadam sərsəm yuxudan oyanıb oturdu, gözlərini ova-ova o yan-bu yanına baxdı, istədi ərinə deyə: "Nə üçün çığır-bağır edirsən, yatmağa qoymursan?...." Sonra fikrinə gəldi ki, gərək pırə gedələr.... Heç bir şey söyləməyib bir az gərnəşdi, sonra əlləri ilə gözlərinə düşən saçlarını düzəltdi, boynuna düşmüş ağ çit, qara çiçəkli yaylığı başına salıb boğazının altından sıxdı. Ağ donunu geyindi, əsnədi, istər-istəməz ayağa durdu. Üzsüz boz balışı, üzü qırmızı çiçəkli çitdən mitəkkəni döşəyin ortasına qoydu, sonra yorğan əvəzinə üstünə saldığı ağ döşək üzünü qatlayıb istəyirdi yerini yığsın, bu vaxt Məşədi Allahverən namazını qurtarıb arvadına dedi:

"Yerləri yığmaq istəməz, gələrsən sonra yığarsan, vaxt keçir,sən uşağı durquz."

Gülbadam döşəyi buraxıb iki dizləri üstə çökdü, bir az uşağın üzünə baxıb ağ kisəyi köynəyinin enli qolları ilə uşağın alnındakı təri sildi və sonra: "Cəbi! Anan sənə qurban, Cəbi! Oyan, dur gedək. Dədən səni toşiyə mindirəcəkdir" deyə durquzurdu.

"Bir az yavaş, qorxar!"--deyib, Məşədi Allahverən axırıncı duasından əl çəkdi.

Axırıncı sözləri də bu idi: "Pərvərdigara! Mənim bu balama nicat ver!". Ondan qabaqkı sözlər də buna oxşar sözlər idi. Daha doğrusu, sözlər deyildi, fikirlər idi. Həmişə namazdan sonra əllərini yuxarı qaldırıb fikrindən keçirərdi: "Pərvərdigara! Özün şahidsən, buyurduğun əmrləri yerinə yetirirəm: orucumu tuturam, namazımı vaxtında qılıram.... Özün şahidsən, rəbbim! Yetir, pərvərdigara! Bu "yetir" sözünü hər vaxt deyəndə tamam məişətini, alını-verini, zərərini-xeyrini fikrindən keçirərdi. Elə də deyilirdi ki, "ehdinəssiratəl müstəqim" in mənasını bilib də daha "allah, mənə doğru yol göstər" kimi sözləri bir də təkrar etməyə ehtiyac qalmaya idi. Xeyr, Məşədi Allahverən düz əlli yaşında idi və on beş yaşından namaz qılırdı, bu sözlərin mənasını bilməzdi və heç fikrinə gəlməzdi ki, namazda deyirlər: Allah! Mənim ürəyimi təmizlə, mənə doğru yol göstər, o yolu ki, sənin tərəfinə gedir, o yoldan uzaq et ki, səndən uzaq düşür. Mənim qəlbimi yumşalt, həlim və mehriban et.... Belə fikirləri Məşədi Allahverən nəinki namaz vaxtında, hətta mərsiyəxan oxuyanda da başından keçirtməzdi. Bir gün hətta mərsiyəxan ağzı qızıqmış bir vaxtda dedi:

"Ey camaat, dürüst qulaq veriniz. Dizi üstə əyləşiniz, bir fərd oxuyacağam, demirəm başınıza vurun, yox. Ancaq bu oxuduğum sözlərə göz yaşı tökərsinizsə və haman dəm ürəyinizdən nə istəsəniz qəbulə keçər.

Məşədi Allahverən doğrudan çox-çox ağladı və ürəyindən bunu keçirdi: "Allah, mənə bir övlad ver!"

Zatən Məşədi Allahverənin ancaq bu fikirdə olmasının və bu kimi şeylər öz allahından istəməyinin səbəbi var idi. Onun heç bir şeyə ehtiyacı yox idi: dükanı yaxşı işləyirdi, yaxşı qazanırdı. Hələ bir az bankda, bir az da əllərdə faizlə pulları dolanırdı. Fəqət bir şeydən bədbəxt idi: övladı olmurdu.

Məşədi Allahverən ibtida bir arvad aldı, gözəl, göyçək. 30 il onunla gün keçirib övladı olmadı. Sonra istədi birini də alsın, arvad razı olmurdu. Ürəkdən boşamaq da istəyirdi. Fəqət qorxurdu. Çünki arvadın qohumları bir az qolçomaq hesab olunurdular. Axırda əlacı üzülüb arvad ilə gündə dava-qalmaqal edirdi, deyirlər, guya döyərdi, söyərdi, hətta ac da qoyardı.... Bu səbəbdənmi və ya qeyri bir səbəbdən arvadı öldü. İkinci dəfə yenə bir pakizə qız aldı. Üç ilin ərzində iki dəfə uşağa qaldı: birində üç aylıq, ikinci dəfə altı aylıq uşaqları düşürdü. Bu biçərə arvad vaxtsız doğmaqdanmi və ya qeyri bir səbəblərdən ağırlara, mərzələrə mübtəla oldu. Günübəgün əriyib gah qarnından dad vurardı, gah başından, gah bütün bədənini ağırı tutardı. Məşədi Allahverənin buna yazığı gəlib boşamaq istəməzdi. Çünki arvadın heç bir kəsi yox idi. Fəqət atasından qalan bir-iki evin sahibi idi. Məşədi Allahverən bilirdi ki, boşasa yazıq arvad evləri tək dolandıra bilməyəcəkdir. Buna binaən boşamaq da istəmirdi. Fəqət arvad həmişə naxoş, zəif olduğuna görə ev işləri yaxşı getmirdi.... Məşədi də "məhrəm" bir "qulluqçu" gəzirdi. Bu fikrini aşkar edib arvadından izin istədi. Arvadı da çarəsiz qalıb razı oldu. Tələsik

yavuş kənddən dul, çöpür Gülbadamı aldı. Doğrusunu da demək Məşədinin daha o vaxtı deyildi ki, gözəl qız arasın. Əlli yaşında, başı balaca, üzü enli, burnuyekə, balacaboy, gözləri bir az çəp, həna altından bozaran saqqallı bir kişiyyə nə gözəllik aramaq? Xeyr, Məşədi Allahverən öz "qədr-qiyətini" bilən adam deyildisə də, daha çox da gözəl arvad almaq fikirlərini etməzdi. Ona ancaq övlad lazım idi. Ona bina Gülbadamı aldı. Fəqət nə üçün şəhərdən almayıb kənddən aldı? Gülbadam kimi şəhərdə çox dullar var idi. Bu da bir gizlin məsələ idi. Ancaq Məşədi özü bilirdi.... Hər halda pirin adı çəkildə Gülbadamın da adı çəkilirdi.... Məşədi də fikir edərdi: "Bəlkə Gülbadam pirsəvən xoşbəxtlərdəndir...." İştə Gülbadamı aldı ki, bəlkə övladı ola.

Doğrudan da bir il keçməmiş Gülbadam uşağa qaldı. O vaxtlarda da Məşədi Allahverənin naxoş arvadı bir sümük bir dəridə ikən canını tapşırırdı. Bunun ölməyi Məşədi Allahverəni ağlatmadısa da, ürəyini yandırdı. Çünki əli arvadın mülkündən çıxırdı; vərəsələr var idi....

Gülbadam arvadın ölməyinə qeyri günlər kimi nəinki sevinmədi, hətta bir az da qəmgin oldu. Çünki naxoş, zəif arvada yazığı gəlirdi. Gülbadam ürəyi yumşaq, rəhmli adam idi. Sağlığında zəif, naxoş arvada nəinki "günülik" etməzdi, hətta bir az da hörmət edərdi. Vaxtında xərəyini verərdi, yedizdirərdi və hamama aparıb çimizdirərdi. Deyirlər, guya "günü gününün ölməyini istər", fəqət bu arşınla hamı günləri ölçsək işimiz fəna olar. Doğrudan da, insanda bir-birinin ölməyini istəmək vəhşilikdir, deyilmi? Belə isə iki arvad, üç arvad və daha çox arvad almaq neçə milyon arvadları vəhşi edərdi.... Nə isə, özgə günləri bilmirəm, fəqət Gülbadam qeyrilərinə oxşamazdı. Bu naxoş arvada Gülbadamın yazığı gələrdi, yazığı gələn adamın ölməyini. də istəməzlər....

Məşədi Allahverən də vaxtında bu naxoş məzlumə arvadı sevərdi, fəqət uşaq məsələsində ümidini ondan üzəndən sonra Gülbadama məhəbbətini salmışdı.... İndi odur, hələ dünyanın işığını görməyən balasının səbəbinə Gülbadamın başına pərvanə kimi fırlanırdı, əlini isti sudan soyuq suya vurmağa qoymur, səhər-axşam samovarı özü qaldırardı. Hətta doğmağına bir neçə gün qalmış pilləkənlərdən çıxıb-düşməyə də qoymazdı. Çünki əvvəlinci arvadın uşaq düşürməyini mamalar ağır şey götürməkdən bilirdilər və deyirdilər: "Uşaqlıq yerindən oynayıbdır".... Məşədi bunların hamısına inanardı. Fəqət hamıdan çox qorxunu səbəb bilərdi və öz aləmində ikinci arvadının uşaq salmasını da qorxudan bilərdi. Çünki arvad bir gün mülkündən gələn mədaxilin hesabını bilmək istərkən bərk döyülmüşdü və hətta ortalıqda xəncər də işləmişdi. O idi ki, Məşədi Allahverən çox mərazin səbəbini qorxudan bilərdi, hətta axır vaxtlar axşamlar evə gələndə darvazadan uca səslə oxuya-oxuya gələrdi ki, arvad qeyri bir adam bilib diksinməsin.

Vaxt yetişdi, dükana xəbər apardılar ki, arvad ağır çəkir. Məşədi Allahverən tez dükanı bağlayıb evə gəldi. Mamaları çağırtdı, mamalar işə məşğul oldular. Bir gün, bir gecə Gülbadam ağır çəkdi. Bir gün, bir gecə Məşədi Allahverən yeməyini, içməyini bilmədi. Gah bu qapıdan mamanı çağırardı, gah o qapıdan arvadının əhvalını xəbər alardı.

"Hə, necə oldu? Necə olacaq? Bəs necə olsun?"--deyib o yan-bu yana yüyürərdi. Neçə-neçə qurbanlar vəd etdi, nəzirlər çıxdı, olmadı.... Axırda şəhərin yavuşluğundakı məşhur qoz ağacını, "pir"i fikrindən keçirtti və nəzir etdi ki, uşaq tez olsun, iyirmi manat pirə göndərsin. Bunu fikrindən keçirtmişdi, o biri otaqdan: "Allah şükür, allah şükür! Oğlandır!" sədası gəldi.

Məşədi bu yaşa gəlmişdi, hələ belə bir şadlıq bunun üçün üz verməmişdi. Uşaq kimi atılıb-düşürdü. İyirmi manata qədər muştuluq pulu buraxdı. Tez bazara çıxdı ki, bir az tədarük üçün şeylər alsın. Çuxasının bir qolunu geyib birini də çiyinə atdı. Papağını əyriqoydu, belə ki, çirkli araqçınının yarısı görünürdü. Tanış-biliş görəndə uzaqdan gülərdi, ucadan salam verərdi, hətta tanımayan adamlara da salam verərdi.

Bunun şadlığının səbəbini bilmirdilər. Əlbəttə, bilsə idilər: "Məşədi, gözün aydın"sa da deyərdilər. Özü utanıb şadlığının səbəbini deyə bilmirdi. Bununla belə, Məşədi Allahverən çox istəyirdi ki, "Məşədi, gözlərin aydın!" sözlərini eşidə, tərs kimi bir soruşan da yox idi ki, bilinsin. Nə üçün həmişə qaşqabaqlı Məşədi bu gün adamların üzünə baxıb irişir, uzaqdan uca səslə salam verir, nə üçün papağını yan qoyubdur? Xeyr, heç kəs! Hətta Məşədi Allahverən bir neçə adamın kefini də xəbər aldı: "Hə! Xala oğlu, kefin necədir?" Fəqət bu adamlardan da heç biri Məşədinin kefini xəbər almadı ki, bəlkə söz açıla.... Deyəsən o gün hamının tələsik işi var idi. Biri o yana gedirdi, biri bu yana, salam da verəndə quru salam verib keçirdilər. Axırda Məşədi Allahverən uzaqdan ən yavuş dostu Kərbəlayı Xudaverdini görüb gülümsündü, sonra yavuşlaşanda gül-gülə dedi:

"Rəfiq! Yaxşı yarpaq dolması yemək istəyirsənsə, bu axşam gəl bizə."

Bu sözləri deyib Kərbəlayı Xudaverdinin gözlərinə baxdı ki, bəlkə bu isə şadlığının səbəbini soruşa. Yox, soruşmadı, bununla belə Məşədi Allahverənin dolması Kərbəlayı Xudaverdinin bir az fikirləşməyinə səbəb oldu. Çünki Məşədi Allahverən hər saatda dolma yedizdirən adamlardan deyildi; ona görə Kərbəlayı Xudaverdi təəccüblə rəfiqinin üzünə baxdı:

"Hə, mat-mat nə üçün baxırsan? Soruş, soruş də!" Kərbəlayı Xudaverdi yoldaşının əlindən tutub dedi:

"Doğrudan, bu nə qonaqlıqdır, rəfiq?"

"Qonaqlıq-zad yoxdur, fəqət bir səni çağırıram. Əsil qonaqlıq sonradır...."

"Yəni, necə sonra?"

"A kişi, rəhmətliyin oğlu, nə üçün düşünmürsən? Sonra da! Beş-altı gündən sonra!"

Məşədi Allahverən bu sözləri gülə-gülə deyirdisə də, fəqət içindən qovrulur idi: "Nə üçün bu adamlar bunun şadlığının səbəbini soruşmurlar? Nə üçün belə bir böyük işdən bunların xəbərləri olmasın? Nə üçün bu öz dili ilə gərəkdir desin: "Oğlum dünyaya gəlir!...."

Kərbəlayı Xudaverdi çox da nazik mətləb düşünənlərdən deyildi. Hətta "beş-altı gündən sonra" sözləri də buna kifayət deyildi, gərək açıq-açığına deyilə idi: "Beş-altı gündən sonra ad qoyulacaqdır". Məşədi Allahverən daha səbir etməyib bu sözləri özü dedi.

"Ay sağ ol! Sağ ol! Gözün aydın, Məşədi! Gözümüz aydın! Çox əcəb!"

Kərbəlayı Xudavərdinin bu sözləri Məşədi Allahverənin bütün damarlarına işlədi. Yəni bu sözləri Məşədi Allahverən bütün varlığı ilə hiss etdi, sonra guya utanıb yerə baxa-baxa dedi:

"Bəli, allah-taala bizə bir oğul bağışladı."

Bu sözləri deyib Kərbəlayı Xudavərdinin üzünə baxdı, elə bir baxdı ki, guya Kərbəlayı Xudavərdidən yenə də bir söz gözləyirdi. Məşədi Allahverənə xəyal, Kərbəlayı Xudaverdi bunun sözlərindən sonra gərək deyə idi: "İnşaallah, sünnətində, toyunda yeyək, yainki toyunda oynayaq....".

Nə isə, Kərbəlayı Xudaverdi düşünmədi və demədi. Deməyib də əli plovdan çıxdı; çünki Kərbəlayı Xudaverdi gözaydınlığı verənvaxt Məşədinin fikrindən plov da keçdi, fəqət sonra sözlərinin dalı gəlmədi.... Məşədi də ancaq bir dolmalığı alıb apardı.

Məşədi Allahverən hələ çuxasını çıxarmamış böyük mamanı səslədi:

"Hə, əhvalı necədir?"

"Yaxşıdır, yaxşıdır!"

"Göbəyi-zadı öz yerindədirmi?"

"Bəli, bəli!"

Mama "yaxşıdır-yaxşıdır" sözlərini ürəkdən demirdi. Fəqət qabaqda üzgörümçəyi olmağa körə çarəsi yox idi. Nə isə, mama üzgörümçəyi alıb Məşədi Allahverəni uşağın yanına buraxdı.

"Hə, necəsən?"

İstər-istəməz arvadının əhvalını xəbər alıb uşağa baxdı və əlinə götürdü. Bu dəqiqə Məşədi Allahverənin həyatında ən qiymətli, ən hissli bir dəqiqələrdən idi. Neçə illərlə arzusunda olan balanı Məşədi indi əlində tutur. Bu hində Məşədi Allahverənin fikrindən nələr keçmədi: balaca, dəmir, qəşəng kravat. Bir az sonra balaca ərəbə, daha bir az sonra quzu, eşşək, at, fayton, daha nə bilim nə, nə ... hamısı bir-bir fikrindən keçirdi.

Haman bu hində də mamanın fikrindən qeyri şeylər keçirdi. Böyük mama təcrübəli bir mama idi: doğrudur, elmsiz idi, oxumamışdı, fəqət təcrübəsi çox idi. 20 il idi mamalıq edirdi. Bu iyirmi ilin ərzində çox balaları gözdən keçirmişdi. Bu uşaq qeyri uşaqlara bir az oxşamayırdı: üzü şiş, başı qədərindən yekə bir uşaq idi və bir az da qeyri bir iy verirdi....

Günlər keçdi, aylar keçdi, balaca Cəbi yavaş-yavaş boy atırdı, fəqət həmişə zəif, üzü kiçik, başı isə günbəgün zorbalayırdı. Nə ki, danışmaq, yerimək vaxtı deyildi, Məşədi Allahverən və arvadı uşağın başına və zəif olmağına çox da diqqət etməzdilər. Hətta qeyrilər Məşədi Allahverənə uşağın başına dair bir söz söyləyəndə, Məşədi gülə-gülə deyirdi: "Görünür ağıllı olacaqdır". Hətta belə bir şey eşitmişdi və yainki istəyirdi eşitsin ki, başı böyük adamın ağılı da çox olar....

Nə isə, vaxt yetişdi: gərək uşaq iməkləsin, yerisin, gülsün, danışsın, şad olsun.... Fəqət Cəbidə bu əhvalatlar görünmürdü. Cəbini haraya qoyurdun orada dinməz-söyləməz uzanırdı. Verəndə yeyirdi, verməyəndə heç. Su istəyəndə dodaqlarını bir-birinə sürtürdü. Çox vaxt matdım-matdım bir nöqtəyə balaca gözləri ilə baxırdı. Fəqət bu gözlərdə təbii şəfəq, qığılcım yox idi. Alnı

qabağa çıxıb gözləri çuxura düşmüşdü. Ümumi zəiflikdən başqa ayaqları da əyri bitirdi. Ayaqlarını ələ alıb buraxanda sanki bir rezin (trubka) kimi yerə düşürdü....

Nə isə, bir çox dualardan, nəzirlərdən sonra bir gün Gülbadam ərinə dedi:

"Şəhərə, deyirlər, bir yaxşı həkim gəlibdir. Gələsən aparaq uşağı bir baxsın."

Məşədi əvvəl dinmədi. Sonra razı oldu. Sabahı Gülbadam qonşusu Pərinə də götürüb həkimə getdi.

Həkim diqqətlə uşağa baxıb başını buladı və xeyli fikrə getdi. Arvadlara naxoşa dair bir söz də deməyib dərman yazdı. Fəqət dedi ki, çox yaxşı olardı ki, uşağın atasını görmək.... Arvadlar evə qayıdıb əhvalatı Allahverənə nağıl etdilər. Məşədi dedi:

"Mən əvvəl heç razı deyildim ki, siz uşağı həkimə aparasınız, çünki bu həkimləri mən yaxşı bilirəm, yaxşı tanıyıram. Bir az çətinə düşəndə, ya mərəzi tapmayanda, naxoşun atasını istərlər, anasını çağırırlar, babasını qəbirdən çıxartmaqdan da bunlar çəkinməzlər.... Gör nə axmaq-axmaq sözlərdir. Naxoşdur, gəlibdir bax, müalicəni et, yoxsa sənin atası ilə nə işin? Xeyr, bunlar boş sözlərdir....

Yenə dualar, yenə cadubazlıq meydana gəldi. Fəqət Gülbadam çox da duaya-zada inanan deyildi. Bir azdan sonra Gülbadam uşağı daha bir təzə gəlmiş həkimə apardı. O da diqqətlə baxıb dedi ki, atasına baxmaq lazımdır. Bu dəfə Gülbadam ərindən izinsiz getmişdi. Gülbadam əhvalatı açıb dedi:

"Doğrudan, gələsən bir özün həkimə gedəsən, görək nə demək istəyir. Mən səndən izinsiz təzə həkimə getmişdim. Uşağa diqqətlə baxıb o da dedi, atasını görsək yaxşı olardı.

Məşədi Allahverən istədi çığır-bağır etsin. Ancaq uşaq yatırdı, bir söz də söyləmədi. Sonra öz-özünə fikir edirdi: "Yaxşı, həkim məni yeməyəcəkdir ki, bəlkə doğrudan da fikir edir ki, arvad xeylağı onun dediklərinə layiqnəcə əməl edə bilməyəcəklər. Onun üçün kişi xeylağı çağırır". Bu fikirdə ikən Məşədi Allahverən səhəri həkimə getdi.

Həkim uşağı görüb bir neçə xəyallara düşmüşdü. Mərəzin səbəbini bilmək istəyirdi. Çünki haman mərəzin bir neçə səbəbi ola bilərdi. Dürüst səbəbini bilib müalicəsinə girişmək istəyirdi. Məşədi Allahverən həkimə özünü tanıdıb soruşdu:

"Həkimbaşı, mənim uşağımın mərəzi nədir?"

Həkim dedi:

"Uşağın beynini su alıbdır. Ayaq sümükləri də əyri bitibdir. Mənimcə, səbəbini atasında və anasında aramaq lazımdır və tez də müalicəsinə şüru etmək gərəkdir. Yoxsa uşaq ya tez tələf olar və yainki ağılsız, çolaq bir vücud qalacaqdır. Bunu da demək lazımdır: mərəz ağır bir mərəzdir...."

Bir çox söhbətdən sonra məlum olur ki, Məşədi Allahverən bir vaxt kif azarına mübtəla olubmuş. Bir az sonra yenə də məlum olur ki, Gülbadamın əvvəlki əri də bu mərəzə düçar olubmuş ki, bu mərəzdən tez tələf olur. Deyirlərmiş guya azar beyninə vurubmuş. Sonra yazıq Gülbadamın ağzında bir yara var imiş və həkim əri içdiyi davanı buna da verərmiş....

Həkim bu məlumatı yığıb, mərəzin səbəbini özü üçün aşkar etdi və müalicəsinə tədriclə başlamaq istədi. Bununla belə Məşədi Allahverənə və Gülbadama dedi:

"Hərgah istəyirsinizsə belə bədbəxt balalarınız bir də dünyaya gəlməsinlər, özünüzə müalicə ediniz...."

Həkimin bu sözləri Məşədi Allahverənin heç beyninə batmadı, qulağına heç girmədi. Bu fikir edərdi: "Həkim boş sözdür söyləyir. Bu doğrudur, 30 yaşında bərk kif azarına mübtəla olmuşdum. İndi bu iyirmi ilin ərzində bədəndə azarmı qalar?" Fəqət onu düşünməyirdi ki, ikinci arvadının uşaq düşürməyinə də bunun mərəzi səbəb olmuşdu. İndisə iki tərəfdən--həm Gülbadam və həm özü Cəbi kimi bədbəxt bir uşağın dünyaya gəlməsinə səbəb olduğunu nəinki düşünmürdü, hətta həkimin sözlərini cəfəng bir şey hesab edirdi. Daha həkim sözü yanında danışmaq olmurdu. Yenə dualar yazıldı, nəzirlər çıxıldı.... Axırda fikir etdi ki, "uşaq anadan olan vaxt Gülbadam çox zəhmət çəkdi, axırda "qoz ağacı--pirə" nəzir dedikdə uşaqdan xilas oldu.... Nə üçün daha oturmuşam!...." O idi ki, Məşədi Allahverən cümələr uşağı pirə aparırdı. Bu cümə də axşamdan pirə getmək üçün hər bir şey hazırlamışdılar. Ona bina Məşədi Allahverən namazını qurtarıb Gülbadama deyirdi ki, uşağı durquzsun.

II

Bu cümə pirə gedən tək bir bunlar deyildilər. Çox adam gedirdi. Hər məhəllədən iki-üç nəfər adam uşaqları ilə bir yerdə arabaya, faytona, ata, eşşəyə minib gedəcəkdilər və hər birinin getməyinə də bir səbəb var idi. Biri Məşədi Allahverən kimi oğlunu aparırdı, digəri anadanolma, yəni sonratapma çaxotkalı qızını yanına salmışdı. Üçüncüsü vaxtında müalicə etməyib traxoma göz ağrısından əbədi kor olmuş atasını yedəkləyirdi, dördüncüsü ərə getmiş doğmayan qızını yanına salmışdı. Daha bir çoxu da Sibirə gedən oğlanları üçün nəzir aparırdılar.... Nə isə, hər cümə günü kar, kor, şil, çolaq, çaxotkalı, yaralı, qızdırmalı, qarnı ağrıyan, övladı olmayan, oğlan doğmayan, dul arvad, dul kişi, sonsuz, kimi arabada, kimi faytonda, kimi piyada pirə gedən yolu tapdalayırdılar. Bunların içindəhətta elə bir arvadlar var idilər ki, ərleri pirə qoymayanda cümədən qabaq yuxu da görürdülər. Səhər durub ərinə deyirdi: "Rəhmətlik ananı pirin qapısında durmuş gördüm, məni görəndə dedi: "Ay balam, sənin yolunu gözləyirəm. Nə üçün iki cümədir gəlmirdin...." Bu sözlərdən sonra əri də yumşalıb nəinki rüsxət verərdi, hətta nəzir də göndərərdi. Elə vaxt olardı ki, kişilər özləri də cümə günləri işsiz qalıb pirə gedərdilər. Fəqət çox adam Məşədi Allahverən kimi "mühüm məsələni" həll etmək üçün gedərdi, elə də deyildi ki, işsiz gedən kişilər pirə inanmasınlar. Xeyr. Bu şəhərdə dürlü-dürlü adamlar vardı, kimi Məşədi Allahverən kimi səmim-qəlbədən inanmışdı, kimi ondan bir az. Kimi nəziri qəbula keçməyib, inanmasa idi də, ürəyindəkini heç kəsə deməzdi, şübhəli idi. Doğrudan da, inanmamaq da olmazdı. Çünki bir də eşidirsən deyirlər: filankəsin neçə il imiş övladı olmur imiş, pirə nəzir deyibmiş.... İndi övladı olubdur. Filankəsə on beş gün həkim baxıbdır, bir şey çıxmayıbdır. Elə ki, pirə nəzir çıxıblar, dərhal şəfa təri gəlib, yaxşı olubdur.... Filankəsə filan şeyini itirmişdi, pirə nəzir dedi, tapıldı.... Nə bilim, daha nə ... nə.... Fəqət il uzununu pirə sürünən çolaqlar, korlar, karlar, çaxotkalılardan səs çıxmayırdı....

Nə isə, inanan inanmışdı, inanmayan istəyirdi inansın və bir neçəsi də öz-özlərinə deyirdilər: hər adamın nəziri qəbula keçməz ki? Əməli saleh adamın nəziri qəbul olunur, saleh olmayanınkı olmaz. Əməli saleh də bu ölkədə Məşədi Allahverən kimisinə deyirdilər.

Zatən bu mahalın kişiləri, arvadları bir-birinə oxşardılar: surətdə yox, ruh cəhətinə bunlar bir-birindən uzaq getməmişdilər. Bunlar oruclarını çox bərk-bərk tutardılar, belə bərk tutardılar ki, toz olan yerdən keçmirdilər, dodaqlarını büzərdilər, burunlarını yaylıqla tıxayardılar. Ancaq ağızları açılarda belə açıları ki, gərək qulaqlarını tutub qaça idin. O deyirdi ki, hamı bir qayda ağızlarını açma idi. Xeyr, biri çox bərk açardı, o biri bir az ondan boş.... Eləsi də var idi, heç ağız-zad açmazdı, dinməz-söyləməz qardaşının yetimlərinə çatan pulları hər gecə iftara toyuqplov bişirib yeyərdi, zavallı yetimlər isə ac qarınlarını yerə sürtərdilər. Sonra namaz üstə öz allahına deyirdi: "Pərvədigara! Özün şahidsən, buyurduğun orucu tuturam, namazımı qılıram...." Bunlar namazdan da bir-birindən uzaq getməmişdilər: intəhası biri namaz üstə çox dua edərdi, biri az:

çünkü birinin azehtiyacı var idi, birinin çox. Fəqət hamı bir söz deyərdi: "Yetir, pərvərdigara filan şeyi, özün şahidsən, buyurduğuna əməl edirəm". Bunların qanacaqları ilə allahın buyurduğu da nə idi: oruc, namaz, zəkat, fitrə....

Fəqət bilmirəm, allaha rüşvət verib allahdan rüşvət istəməyi bunlara pir öyrətmişdi, yoxsa pira rüşvət vermək aldıkları tərbiyənin nəticəsi idi.... Odur, hamı rüşvətlə yola düşüb gedirlər: biri qoyun aparır, biri quzu, biri toyuq aparır, biri xoruz, biri qızıl üzük, biri gümüş güzgü, biri çit aparır, biri ipək parça, biri şam aparır, biri şamdan, kimi pul, kimi portman....

Fəqət bu nəzirlərin, bu rüşvətlərin içində məlum və naməlum nəzirlər də var. O deyil ki, hamısı aşkar getsin. Odur, ayaqları bağlı qoyun bir yanı üstə düşmüş arabanın dalına sarınıbdır. Başı da arabanın yanından sallanıb titrəyə-titrəyə araba getdiyi yolun çuxurlarını göstərir. Ayaqları bağlı toyuq-xoruz da az deyil. Bunlar hamısı aşkar nəzirlərdir. Fəqət gizlin nəzirlər, rüşvətlər də az deyil, hətta bir arabada bir külfətdən iki arvad gedir. Biri-birinin nəzirindən xəbərləri yoxdur. Odur, altmış yaşında Məşədi Pərzad xala gəlini Gülzarla bir arabada yanba-yan oturublar. Bunları Dəmirqaya göndərir ki, pirdə şam yandırınlar, tainki gələn il bu vaxt Gülzar bir oğlan doğsun. Pərzad qarı oğlunun üstə durubdur ki, ikinci arvad alsın; çünki nəvə görməmiş ölmək istəmir.... Hər gün açıq açığına gəlininə deyir: "Anam, üç ildir oğluma gəlibsən, bir şey yoxdur. Görünür, doğan deyilsən. Qoy oğlum arvad alsın! Nə üçün bədbəxt edirsən?" Gündə bu barədə evdə dava-qalmaqdır! İndi nəzir aparırlar, şam yandıracıqlar. Fəqət biçarə Pərzad nənənin bir də bir gizlin nəzirdən xəbəri yoxdur. Gülzar bir balaca əskiyə düyümlənmiş qızıl üzüyü döşünə atıbdır. Bunu pira aparır ki, qoca Pərzad tez ölsün. Bəlkə Dəmirqaya da anasının sözlərinə suyulub arvad almasın....

Nə isə, bu taq-tuqla gedən arabalarda, bu çaparaq gedən faytonlarda, bu başlarında çarşab, başlarında papaq olanlarda çox sirlər var.... Bu sirr sahibləri, sirr dağarcıqları yavaş-yavaş pira yavuşlaşırlar: fayton-faytonu keçir, araba-arabanı, atlı-atlını, piyada-piyadanı. Bir-birinə qarışıb bir yol tutub gedirlər. Faytonla gedən fikir edir: tez gedərik, yaxşı yer tutarıq. Araba ilə gedən fikir edir: eybi yoxdur, zəhməti çoxdur, savabı da çox olar. Piyada gedən özünə təsəlli verib deyir: pira-piyada gərək gedəsən.... Nə isə hərə öz qanacağı ilə bir nöqtəyə yerləş edirlər.... Toz-torpaq, isti gözə görünür. Hamı istəyir tez özünü pira yetirsin. Hamı tələsir.... Kimi tez şəfa tapmağa yerləş edir, kimi bir-birinin acığına at çapır, kimi dalda qalmış eşşəyini bizləyir....

Hamıdan tez Məşədi Allahverənin faytonu pirə yetişdi. Məşədi Allahverən faytondan düşüb balasını qucağına aldı. Bu vaxt pirin adamları pişik siçanı marıtdayan kimi pirə gələnləri səhərdən marıtdayırdılar və nə üçün də marıtdamasınlar. Bu gün bunların bayramıdır: kiminin cibinə pul girəcək, kiminin kasası yağlanacaqdır, kiminin kisəsinə düyü dolacaqdır. Odur, Məşədi Allahverənə, istər-istəməz gözləri faytonda olan şeylərə baxaraq: "Xoş gəlibsiz, allah qəbul eləsin" deyib qarınca kimi faytona daraşdılar.... Məşədi Allahverən bunların xasiyyətlərini yaxşı bilirdi. Ona görə şeylərin hamısını bircə adama tapşırırdı, qeyrilər kənara çəkildilər.... Məşədi Allahverən və Gülbadam darvazadan girib bir ağacın altında palaz saldırdılar. Bunlar yavaş-yavaş yerləşməkdə ikən qeyriləri də bir-bir, iki-bir gəlirdilər.

Pirin mollası qara, nazikxət, boynu albuxara torbasına oxşayan, ortaboy, qoyungöz, qara əbalı Molla Cəfərqulu hamı ilə salamlayırdı, hamıya: "Xoş gəlibsiz, allah qəbul eləsin!" sözlərini deyirdi və qonaqlara yer göstərirdi. Molla Cəfərqulu rəhmli adam idi. Bu, nəinki adamlara və hətta heyvanlar üçün də yer düzəltdi. Bağlı-bağçalı ikimərtəbə evin dal tərəfində uzun bir saray tikmişdi. Heyvanları orada bağlayıb hər kəs arpa-samanını heyvanının qabağına tökərdi. Həyətsə gözəl bir yer idi. Alt mərtəbə tamam qonaqlar üçün otaqlar idi, üst mərtəbdə özü olardı. Fəqət qonaq çox olanda yuxarı da buraxardı, çox lazım da olmurdu. Çünki həyatında böyük kölgəli ağaclar var idi.... Fəqət bir az yağlı qonaq olanda Məşədi Cəfərqulu deyirdi: "Dünəndən sizin üçün filan otağı hazırlatmışam...." Yağlı da burada yağı və yağ kimi şeyləri artıq gətirən adamlara deyirdilər. Məsələn, bir bişirim halvaya bir girvəknə yağ lazımsa, üç-dörd girvəknə yağ gətirən daha qalanını geri aparmazdı; düyü də və qeyri şeylər də bunun kimi. Çünki adət belə idi: artıq qalan şeyi pirdən aparmaq olmazdı. Hər nə qaldı, pirin malı hesab olunardı. Bu da Molla Cəfərqulunun zəhmətini artırardı. Doğrudan, Molla Cəfərqulu qonaqlarından sonra çox zəhmət çəkərdi: tör-töküntü yığıb yerbəyer etmək çətin məsələ idi.... Bir bu iş olsa, yaxşı. Molla Cəfərqulunun qonaqlardan sonra yenə bir işi var idi. Axşam hamı çəkiləndən sonra gərək pirə bir baş çəkərdi: keçmiş şamları yerbəyer, nəzirləri ziyarət edərdi. Çünki gecə, kim bilsin, bir də gördün günahkarın biri pirə əl uzatdı.... Həqiqət pir açaqlıq bir yerdə idi. İki balaca

kəndin arasında zorba qoz ağacının altında bir balaca günbəz kimi şeydən ibarət bir yer idi. Əslində bu iki balaca kənd bir-birinə o qədər yavuş idi ki, bunlara bir kənd də demək olardı və hər kəndə bir kəndin böyük məhəlləsi demək olardı. Nə isə, bu məhəllələr qədimdən ayrı kənd hesab olunurdu. Birinin adı Z... kəndi o birininki Ə... kəndi idi. Bu iki kəndin, daha doğrusu, bir-iki məhəllənin arasından bircə yol var idi, gediş-gəliş, at-araba bu yol ilə olardı. Bu yolda, yəni Z... kəndinə yavuş bir böyük qoz ağacı var idi. Pir də haman bu qoza ağacının dibində idi. Zətan pir olmamışdan da bu qoz ağacı yayın istisində adamları öz tərəfinə çəkərdi. Bunun böyük budaqları, budaqların enli yarpaqları ağacın altına genişli bir kölgə salıb da həm insanlar və həm heyvanlar üçün günün istisində sərin yorunuq məkanı və şiddətli yağmurda zorba bir günlük olmuşdu....

İndisə bu qoz ağacı nəinki qıraq kəndlərdə və hətta şəhərlərdə də şöhrət qazanmışdı, böyük bir ziyarətqah olmuşdu.... Xalq hər cümə gəlib Molla Cəfərqulunun bağçasında yeyərdilər, içərdilər, qurbanlarını kəsərdilər, sonra kişilər bir dəstə, arvadlar da bir dəstə ilə pirə gedərdilər. Hərə öz nəzirini müəyyən bir deşikdən salardı, ürəyindən nə keçirəcəkdi keçirərdi, ya pirin günbəzindən öpərdi və yainki öpməzdi. Bu çox da vacib deyildi. Öpən də olurdu, öpməyən də. Fəqət qoz ağacının dibindən torpağı götürüb uşaqların alınlarına sürtmək vacib kimi bir şey idi, guya arvadlar deyərdilər, uşağa göz dəyməz.... Vaxtaki xüsusi ziyarət tamam oldu, hər kəs nə diləməli

isə dilədi, nə rüşvət verməli isə verdi. Molla Cəfərqulu gəlib pirin kəramətlərindən söylədi. Arvadlar bir tərəfdən, kişilər o biri tərəfdən durub Molla Cəfərqulu da arada sözlərini deyirdi.

Molla Cəfərqulu artıq dərəcədə dilli adam idi, yəni natiq idi; danışanda hamının fikrini cəlb edərdi və həmişə də ziyarətə gələnlərə nitq söylərdi və nitqini də başlayanda bir az mənalı, təsirli olsun deyərək "ya əyyühənnas" sözləri ilə başlardı. İndi də bu sözlərlə başlayıb dedi: "Eşidirəm deyirlər şəhərdə və bir neçə kəndlərdə xalq vəba naxoşluğundan qorxub dağa-daşa qaçmaq istəyir. Məbada belə şeylər edəsiniz. Vəba allahın əzabıdır və allah-taala öz əzabını əməli saleh olmayanlar üçün həmişə göndərir. Siz ki, şükür allaha, əməli saleh adamsınız: namazınızı qılırsınız, orucunuzu tutursunuz və həmişə pirə gələnlərdənsiniz, nə üçün qorxursunuz?"

Keçən il vəba naxoşluğuna mübtəla olmuş bir adamı T... kəndindən bura gətirmişdilər, dərhal bir kasa suyun içinə bu pirin torpağından salıb verdim içdi, həmin saat şəfa tapdı. İndi nə üçün qorxursunuz? Allah azar verib, dərmanını da yaradıbdır. Fəqət əməli saleh adamlar üçün.... Molla bu sözləri hələ qurtarmamış xalq böyük-küçük yerə töküldülər, gah ciblərinə, gah dəsmallara torpaqdan töküldülər, dəsmal yerinə çarşab işlədən arvadlar çarşablarının bir küncünə torpaqdan götürüb düyün edirdilər. Balaca uşaqlar da böyüklərə baxıb torpaqdan götürürdülər.... Bu əhvalat Məşədi Allahverəni tərənnümə gətirib uca səsi ilə dedi: "Həzərət, mən də gələn ilə kimi bu pirin hasarını çəkməyə və hasarın içində dam-daş tikməyə söz verirəm". Məşədini bu sözlərdən sonra hər tərəfdən alqışladılar: "Çox sağ ol, Məşədi! Çox sağ ol! Allah qəbul etsin! İnşallah, qəbula keçər" sədası eşidilirdi.

Məşədi Allahverənin bu sözlərindən sonra camaat dağıldı. Axşam araya gəlirdi. Piyada ziyarətə gələnlər yola düşdülər, sonra atlılar, faytonda, arabada gələnlər də evlərinə qayıtdılar. Yenə bir-birini qova-qova yolun tozunu qaldırırdılar.... Hamı şad-xürrəm evinə qayıdırdı. Üzdə şadlıq görünürdüsə də, fəqət bir neçəsinin üzündən pünhan fikrini də bilmək olardı.

Bir çoxunun fikri bu idi ki, görək nəzirimiz haçan qəbula keçəcəkdir. Bir çoxu da keçmişini görürdü: Dəmirqayanın arvadı Gülzar qaynanası Pərzadla bir arabada gəlirdilər. Gülzar Pərzada baxıb gözlərini çox kiçik görürdü. Rəngi də saralmış nəzərə gəlirdi. Gülzar ürəkdə fikir edirdi: "Hə! Nəzirim qəbula keçibdir! Ancaq ay pir! Bir az səbir elə, gedib evimizə çataq, yoxsa yolda qocanın canı çıxar, əlimiz də heç yerə çatmaz....".

Məşədi Allahverən də fikirsiz deyildi. Bu da hərdən bir oğluna baxıb dindirərdi:

"Hə, oğlum, qağa istəyirsənmi? Gedək şəhərə, sənə yaxşı at alacağam, eşşək alaram, hə, bala, oğlum! At çox istəyirsən, ya eşşək?"

Balaca, dörd yaşında Cəbi atasına mat-mat baxardı, bir söz də söyləməzdi. Məşədi qəsdən danışdırırdı.... Hərgah mümkün olsaydı hələ ayağı üstə qoyardı, görsün bəlkə gəzə bilir. Çünki zarafat deyil, pirin hasarı və dam-daş azından iki minədək xərc istəyirdi.... Gülbadamın da özünə görə fikri vardı. Bunu da həkimin sözləri rahat qoymurdu. Həkim də demişdi: "Gərək müalicə oluna, gərək atası-anası da müalicə oluna ki, gələcəkdə belə bir bədbəxt dünyaya gəlməyə....".

Bu sözlər Gülbadamın başında hərdənbir fırlanıb əvvəlcə ərinin halını və öz ağzının yarasını fikrinə gətirərdi. Fəqət üçüncü səbəbdən, yəni indiki ərinin əhvalından xəbəri yox idi. Doktor bunda da köhnəlmiş kif azarı tapmışdı.... Gülbadam pırə nəinki inanmazdı, hətta pirin adı gələndə əhvalı büsbütün təgyir tapardı.... Ürəyi sıxılırdı....

Məşədinin də hərdənbir ürəyi sıxılırdı. Onun da başına hərdənbir qara fikirlər gələrdi: "Bəlkə balama pirdən əlac olmadı? Fəqət tez "lənət şeytana" deyib belə fikirləri özündən rədd edərdi. Belə bir qarışıq fikirlərdə bir Məşədi deyil idi. Qeyrilər də hərdənbir xəyala düşüb tez "lənət şeytana" deyərdilər. Hətta bir neçə cavan oğlan, bir neçə dul kişi, bir neçə dul arvad özgə xəyallarla pırə getmişdilər.... Fəqət Molla Cəfərquludan pirin kəramətləri barəsində sözləri eşidib bunlar da "lənət şeytana" deyirdilər.... Nə işə fikirlər, sirlər çox idi. Bir özləri bilirdilər, bir də bir az Molla Cəfərqulu.... Molla Cəfərqulu doğrudan da bunların çox fikirlərini, sirlərini bilirdi. Molla Cəfərqulu ağıllı bir adam idi. Elmi-ruhdan başı çıxardı. Doğrudur, Racidən başqa kitab görməmiş idisə də, fəqət təcrübəsi çox idi. Elmi-ruh da təcrübəyə bağlı bir elmdir.... Bilirdi: heyvan ona görə heyvandır ki, haraya çəkərsən gedər. Bilirdi ki, heyvana bir yem lazımdır.... Bilirdi ki, yem verə-verə ən böyük zorba bir yırtıcı heyvanları ələ gətirmək olar....

Molla Cəfərqulu doğrudan da dünya görmüş adam idi. Hər şeydən başı çıxardı. Bunun əsli iranlı idi. Əvvəllər kəndbəkənd gəzib qafqazlılara meymun oynadardı. Sonra bunun əziz meymunu öldü. Bu vaxt məhərrəmlik araya gəldi. Başına bir sarıq sarıyıb Z... kəndinə gəldi, "mən mərsiyəxanam", dedi. Z.... kəndinin xalqı üçün bu göydən düşmüş kimi oldu. Tamam məhərrəmi həm kişilərə və həm arvadlara mərsiyə oxuyardı. Doğrudan da yaxşı mərsiyəxan idi. Söz az bilirdisə də, səsi yaxşı idi. Tez-tez zəngulə vurardı. Qızıqanda özünü döyərdi, köynəyinin yaxasını cıradı.... Bu əhvalatı görüb xalq də qızıqardı. Yəni "məclis yaxşı keçərdi".... Bir az zamanda Molla Cəfərqulu qeyri kəndlərdə də məşhur oldu: bunu tərif edərdilər və deyərdilər: "Bunun zənguləsinə heç zəngulə çatmaz....".

Tamam qırx gün mərsiyə oxuyub yaxşı pul yığdı. Sonra mollalıq edərdi, dua yazardı, fala baxardı, hətta sonralar həkimlik də edərdi. Axırda yerini isti görüb Z... kəndindən bir arvad aldı. Bu arvaddan bir oğlu oldu, adı Heydərqulu. Elə də deyildi ki, Molla Cəfərqulunun tək bir oğlu ola, xeyr, İranda bunun bir arvadı, üç balaca qızı vardı. İranda meymun oynadan çox olmağa görə bunun sənəti orada işə keçmirdi. Uşaqlarını atıb Qafqaza gəlmişdi. Eşitmişdi ki, Qafqazda "meymunoyndanlar" yaxşı pul qazanırlar. Eşitmişdi ki, filan qumarbaz, filan dəllək, filan cibkəsən, filan lotu, daha nə bilim, filan filanlar keçən məhərrəmlikdə Qafqazdan beş yüz min, iki min manat pul gətiriblər və hətta eşitmişdi ki, Racidən savayı bu "filanlar" üçün təzə kitablar meydana gəlir və bu kitabları nəşr etmək üçün xüsusi mətbəələr vardır.... Molla Cəfərqulu da özünə baxıb fikir edirdi: "Mənim biliyim "filanın" biliyindən az deyil! Nə üçün

mən oturmuşam? Nə üçün mən qafqazlılara biliyimi göstərməyirəm?". Molla Cəfərqulu doğrudan da biliyini göstərdi və qafqazlılar da onun biliyinə və zənguləsinə qiymət verdilər. İndi molla ikimərtəbə mülk sahibi və kəndin ən nüfuzlu adamlarından hesab olunur. Elə də insafsız adam deyil ki, İrandakı uşaqlarını yada salmasın. Xeyr, hərdənbir fikrinə düşürdü ki, kağız yazsın, əhval soruşsun. Fəqət şüglünün çoxluğundan kağız yazmazdı, unudardı.

Həqiqət, Məşədi Cəfərqulunun işi çox idi. İndi odur, pİRə gələn qonaqlardan sonra həyəti gərək təmizləsin, qalan yağı, düyünü, əti, kömürü, odunu yerbəyer etsin. Ondan sonra pİRin gizlin, balaca qapısını gərəkdir açıb nəzirlərə "baş çəksin".... Bu cümə də Molla Cəfərqulu qonaqlarını yola salıb axşam vaxtı saqqalını tumarlaya-tumarlaya pİR tərəfə "xüsusi ziyarət" üçün gedirdi....

IV

Pİrdən gələnələr də indi evlərinə çatıb yorunuq alırlar. Məşədi Allahverən də evində oturub axşam çayı içirdi və hərdənbir gedib oğluna baxırdı görsün pİrdən sonra əhvalı necədir....

Gecə araya gəldi. Gülbadam özünə, ərinə və uşağına yer qayırib yatdı. Məşədi Allahverən də uzandı yatsın, fəqət yata bilmədi. PİRə getməklərini, Molla Cəfərqulunun nitqini və pİRin kərəmətlərini başından keçirirdi və hərdənbir "çox şükür, pƏrvərdigara!" deyib balasının halına yanardı. "Çox şükür, pƏrvərdigara!" deyirdisə də balasının dərdinə dərman pİrdən gözlərdi....

"Şükür sənə, pƏrvərdigara!", ya "Çox şükür, pƏrvərdigara!" sözlərinə o qədər ağzı öyrənmişdi ki, bu sözləri yersiz də işlədirdi. Bir şeyə diqqət edib də haman şeyin varlığını allahın qüdrətindən bilsin, düşünsün, sonra şükürlər etsin.... Xeyr, belə deyildi.... "Hər şeyi allah yaradıbdır" sözlərini tutuquşu kimi təkrar edərdi. Fəqət bütün vücudu ilə bunu düşünməzdi. Heç olmazsa bədənində diqqət edib dəqiqədə

yətmiş beş dəfə tıq-tıq edən ürəyinin döyünməsinə eşidə idi. Və bu ürəyinin dayanmağı bütün bədənində heç bir şeyə yaramadığına səbəb olmağını düşünsə idi! Yox, bu, Məşədi Allahverən üçün çətin bir məsələ idi. Laməhalə bağçasında bitən güllərin, ağacların həyatına bir fikir verə idi: yarpaqlar saralır, tökülür, yenə yaşıl yarpaqlarla ağaclar bəzənir, çiçək açır, çiçəklər tökülüb qırmızı almalar ağaclardan

sallanır.... Buna da diqqət edib bu həyatda da gündə yüz dəfə şükür etdiyi pərvərdigarın qüvvətini, qüdrətini hiss edə bilməyirdi. Nə olardı, balasına olan məhəbbəti təhlil edə idi! Bəlkə bu məhəbbətdə allahını hiss edə idi. Bir az fikir edə idi ki, dörd yaşında bir böyrü üstə düşmüş dilsiz, ayaqsız bir vücuda bağladığı məhəbbət hissi haradan gəlib bunu tapdı? Bu məhəbbətin təbii olmağını düşünsə idi, allahla öz arasında olan rabitəni də hiss edərdi. Bunu düşünmək Məşədi Allahverən üçün mümkün deyildi. Yəni dürüstünü demək, Məşədi Allahverəndə də günah yox idi. Zavallıya gözü açıldı, beyni işləyəndən indiyədək bu nazik mətləbi düşündürən olmamışdı. Eşitmişdi ki, peyğəmbər, imam gəlib, gediblər. Fəqət bunları kim və nədən ötrü göndərmişdi, bu məsələ Məşədi Allahverən üçün qaranlıq qalmışdı.... Gördüyü, eşitdiyi axund, molla.... Bunlar da zavallını allahından kənar salmışdılar: filan şeyi etsən allah səni yandırar, filan əməl səndən üz verərsə, o dünyada allah sənə filan əziyyəti edər, daha nə ... nə.... Daha düşünmürdülər ki, qorxutduqca yazıq Məşədi Allahverən öz allahından kənar olurdu, rabitə pozulurdu.... Məşədi qorxudan savayı bir şey bilmirdi; saldatdan, qarodovoydan qorxu çəkirdi, insan törətdiyi qanunlardan qorxu çəkirdi. Allah göndərdiyi qanunlardan qorxardı, daha düşünmürdü ki, qorxu məbuda yavuşlaşdırmaz, uzaq salar.... Nə olardı ki, buna deyəydilər allah adildir, hamıya bir gözlə baxar, allah mehribandır--hamını sevər, bəslər.... Xeyr. Məşədi Allahverənə allahını oruc-namazla tanıtmışdılar. Fəqət deməmişdilər ki, allahı tanımasan namaz-orucun da heç. Əvvəl desə idilər çalış, allahın sifətlərini bil, adil, mehriban ol, hamını sev, o vaxt allahına yavuşlaşarsan, yavuşlaşıb da ona məhəbbət bağlarsan, bu məhəbbət səni namaz qılmağa, oruc tutmağa, qeyri yaxşı əməllər etməyə də vadar edər.... Düşünmədilər ki, qanunla, qorxu ilə dürlü-dürlü "vədlər"lə həqiqi məhəbbət meydana gəlməz.... Həqiqi məhəbbət üçün görmək, düşünmək, hiss etməkləzım gəlirdi. Bu da mümkün idi; gündə min dəfə hər addımında Məşədi istəsə idi, həqiqi allahını görərdi, düşünərdi və hiss edərdi. Daha lazım deyildi deyilə: namaz qıl, özü qılacaqdı; sevdiyi, həqiqi məhəbbət bağladığı məbuda özü səcdə edəcəkdi.... Ona yavuşlaşmağa çalışacaqdı.... Namaz vaxtında daha rüşvət verməzdi, rüşvət istəməzdi, fəqət bunu deyərdi: "Pərvərdigara, səni bilmək, düşünmək üçün asan və düz yol göstər!".

Biçərə Məşədi Allahverən uşaqlıqdan göz açıb düz yolu mərsiyəxanlardan öyrənmişdi. Böyüyəndə də yenə mərsiyəxanlardan və yenə mərsiyəxan kimilərindən.... Bunlar isə həmişə deyərdilər: filan əməl edərsənsə, filan duanı qırx dəfə oxuyarsansa, allah-taala sənə filan şeyi verəcəkdir.... Uşaqlıqdan bu sözləri eşidən, bütün tərbiyəsinin bünövrəsi bu sözlərlə tikilən bir vücut müəyyən, müqəddəs bir məbuda səcdə edə bilərdimi? Belə bir tərbiyədən sonra nə üçün də Molla Cəfərqulunun "piri" nə pənah aparmaya idi? Həqiqi allaha həqiqi məhəbbət bağlamış olsa idi, pərə, ya pir kimi şeylərə səcdə edərdimi?

Həqiqi allahını tapmış olsa idi, yəqin ki, onun qüdrəti ilə meydana gələn elmin qədr-qiymətini bilərdi və bilib də bədbəxt oğlunu, özünü və arvadını müalicəsiz qoymazdı....

Nə isə, Məşədi Allahverən yenə axırıncı dəfə pirin kərəmətlərini fikrindən keçirib yuxuya getdi.... Namaz vaxtına bir az qalmışdı, Məşədi Allahverən yerindən dik atıldı. Uşağı yatan tərəfə baxıb gördü ki, Cəbi yatır, o yan-bu yana boylandı, yenə şükürlər etdi, sonra tələsik Gülbadamı səslədi:

"Ay qız, Gülbadam! Gülbadam!"

Gülbadam oyanıb elə fikir etdi ki, uşaq ağlayır. Gördü yox, uşaq yatır, fəqət əri başında araçqın bir köynəkdə yerində oturub deyir:

"Ay qız, mən yuxudan sərsəm durdum, bir yuxu gördüm...."

"Allah xeyir eləsin!"--deyib, Gülbadam qulaq asdı.

"Gördüm, Cəbini bir gün, bir gecə pırə qoymuşuq. Sonra görürəm pırin divarı yarıldı: uşağım yüyürə-yüyürə üstümə düşdü və dedi:

"Atam, şəfa tapdım!" Mən də qucaqlayıb öpürdüm ki, oyandım...."

Gülbadam başını aşağı salıb:

"Allah xeyir eləsin!"--dedi və başını tez balışa atdı. Məşədi Allahverən dedi:

"Arvad! Nə yatmaq vaxtıdır? Bilirsənmi, bu yuxu nə yuxudur?"

Gülbadam: "A kişi, yuxum gəlir, qoy yataq"--deyib daha söylənmədi, fəqət yatmadı da. Məşədi Allahverən bir az, o yan-bu yana baxıb uzandı, yatdı. Gülbadam isə üzünü Məşədidən çöndərüb gözlərini yumdu, yuxuya gedə bilmədi. Məşədinin yuxusu Gülbadamın tamam mazarını göz qabağına gətirdi.

V

Gülbadam Ə... kəndində anadan olmuşdu. Uşaqlıqda çiçək mərzinə mübtəla olmağı üzündən məlum idi. Fəqət nazik çopur idi. Uzaqdan çopurluğu nəinki məlum etməzdi, hətta bir az da üzünü gözəl göstərirdi. Gülbadamın çopuru dərin olsa idi də üzünü eyibli etməzdi; çünki onun böyük ala, uzun kiprikli gözləri üzündə tamam eybini örtərdi. Doğrudan da bu gözlərdə qeyri bir hissi-mələhət var idi! Uzunboy, ağbəniz, alagöz Gülbadamı qız ikən kənddə çox adamlar istəyirdi. Fəqət anası tələsməzdi. Gülbadam on yaşında ikən atası öldü, anası Nənəcanın tərbiyəsində qaldı. Nənəcan mamalıq edib qızını saxladı və yaxşı da saxladı. Qızını artıq dərəcədə sevərdi, başına dolanardı və mümkün olan qədər çalışardı ki, qızı atasının yoxluğunu hiss etməsin. Nənəcan ağıllı, işsevən, zəhmətkeş, mehriban, qeyrətli bir arvad idi. Əri öləndən sonra mamalıqdan başqa ona-buna iş də tikərdi. İşdən, zəhmətdən qorxmazdı, bir qarından öteri ərə getməkdən dul yaşamağı əfzəl bilərdi. Əri öləndən sonra çox adamlar istədi, getmədi və nə üçün də istəməyə idilər; bir kişiçə pul qazanırdı. Arvad pulu ilə, arvad zəhməti ilə yaşamaq istəyən kişilər də az deyildi. Fəqət Nənəcan qızını çox istəyirdi: bilirdi ki, ərə getsə qızının günü olmayacaqdır.... Və bir də Nənəcan vəfalı arvad idi. Yaxşı ərdən sonra getməyi özünə eyib bilirdi. Daha doğrusu, Nənəcanın özünə görə fəlsəfəsi var idi. Fikir edirdi: ərə getmək borcursa getdim, borcu verdim. Arvadlar dolanacaqları keçməkdən ötrü ərə gedirlərsə, mənəim ona ehtiyacım yoxdur. Özüm qazanıb özüm də yeyirəm. Kişinin yaxşısı da var, yamanı da. Bəlkə bir yaman adama rast gəldim. Yox, yaxşısı budur ki, öz əlim öz başımda, tək bir qızım üçün gərəkdir işləyəm, onu xoşbəxt edəm, sonra ölsəm də arxayın ölərəm....

Kənddə tərbiyə tapmış elmsiz bir arvaddan belə bir fəlsəfəni gözləmək çətin görünsə də, fəqət tapılırdı. Bu hələ heç. Gülbadam hərdənbir gəlib deyərdi: "Anacan, mən filan yerdən keçirdim, yel vurub çarşabımı açdı; filankəs də keçirdi, mənəi gördü".

"Eybi yoxdur, qızım"--deyib Nənəcan qızını sakit edərdi: "Adamı görəndə yeməzlər. Sən çalış ki, adına bir söz deməsinlər.... Yoxsa gördülər, görmədilər boş sözlərdir. Mən, qızım, çoxdan bəri mamalıq edirəm, mənəi çox adam da görübdür və görür. Mən gecələr yad kişilərlə ağrı çəkən arvad üstə tək gedirəm. Fəqət bu vaxtadək bir adamın hünəri varmı, mənəim adıma bir pis söz desin?...." Həqiqət,

Nənəcan artıq dərəcədə namuslu, həyalı bir arvad idi. Ona görə də tamam kənddə onu yaxşı arvad bilərdilər və hörmətini saxlardılar.

Bu minval Nənəcan qızını böyüdüb 18 yaşında ərə verdi. Gülbadamın əvvəlki əri Molla Cəfərqulunun qardaşı Məşədi Həsənəli idi. Məşədi Həsənəli qardaşının dəstgahını eşidib, İrandan Qafqaza gəlmişdi. O vaxt Molla Cəfərqulu hələ mollalıq, mərsiyəxanlıq edərdi. İndiki olduğu yerdə bir balaca evi vardı. Qardaşına da bir balaca baqqal dükanı açmışdı. Dükanın mayası da Molla Cəfərqulunun idi. Çünki özü savadsız olmağa görə əlindən özgə bir şey gəlmirdi. Doğrusunu demək, Həsənəli Qafqaza gələndə bir az səhv etmişdi. Elə bilirdi ki, qafqazlıları savadsız adam da ələ sala bilər. Gəldi gördü ki, xeyr, elə deyil, laməhalə gərək Racinisə də oxumaq bilsin. Nəisə, qardaşının adına, sanına da layiq deyildi ki, meymun oynatsın. Naçarlıqdan Molla Cəfərqulu buna bir dükən açdı və dükanda yaxşı işləməyə başladı.... Axırda bir az özünü düzəldəndən sonra Gülbadamı istədi, çox istədi, anası vermədi. Çox istəməyinin də səbəb vardı, bilirdi ki, ananın tək qızıdır və anadan sonra bir az "pul-mul" da qalacaqdır. Hətta bu işin xatirəsi üçün möminlər cərgəsinə daxil olmaq fikrində ikən bir az pul düzəldib Xorasana getdi. Xorasandan qayıdandan sonra böyük vasitələr salıb bir güc-bəla ilə Gülbadamı aldı.

İki il Gülbadamla ömrünü sürüb öldü. Deyirdilər, guya Xorasandan azarlı gəlmişdi. Orada, guya kif azarı tapmış imiş. Doğrudan Xorasana getməmiş boynu albuxara torbasına oxşar, canlı, ucaboy, qoyungöz, burnu bir az yekə kişi idi; özünün də otuz yaşı olardı. Nə isə, Həsənəli "Məşədi Həsənəli", olandan sonra gah yara çıxarırdı, gah burnundan şikayət edərdi. Gah gecələr ayaqlarının ağrısından, sümüklərinin sızılısından yata bilməzdi. Axırda burnunda yara əmələ gəldi və burnu ortadan çökəldi.

Sonralar Gülbadamın da ağzında bir yara peyda oldu, nə yara isə bilinmirdi. Fəqət şəhərdəki həkim onun dərmanından buna da verərdi.... Çox çəkmədi Məşədi Həsənəli yaman bir dərdlə canını tapşırırdı. Bir il ondan müqəddəm Gülbadamın anası dünyadan getmişdi. Gülbadam ərindən sonra bir ay qayını Molla Cəfərqulunun evində qalıb qoca əmisinin evinə köçdü və belə tez köçməyinə də səbəb var idi. Bir gün Gülbadamın əmisi naxoşlayıb Molla Cəfərqulunu çağırırdı ki, müalicə etsin. Qoca kişi bir az artıq yeyib zərərini görmüşdü: bir az qusurdu.... Günbatan vaxtı Molla Cəfərqulu əminin yanına getmək istədi. Gülbadam da təvəqqe etdi ki, bunu da aparsın, əmisinə lazım olarsa, qulluq etsin.... Xülasə, ikisi də yola düşdülər. Bunlar gəlməkdə, əminin də mərəzi bitməkdə. Xoş-beş edib oturdular, sonra çay içib evə qayıtdılar....

Əmisi M... kəndində olmağa görə yolları qoz ağacının yanında idi. Molla Cəfərqulu gecə vaxtı həmişə cibində şam və spička gəzdirərdi. Fəqət lazım deyildi. Çünki yol məlum, düz bir yol idi. Bunlar yavaş-yavaş gəlirdilər. Qoz ağacına çatanda Molla Cəfərqulu yalandan büdrəyib yıxıldı. Ürəyi təmiz, rəhmli Gülbadam "vay" edib bunun qolundan tutdu. Molla Cəfərqulu qızıxmış heyvan kimi Gülbadamın boynundan sarılıb öpdü və dedi: "Mən sənə dərdindən ölürəm...." Gülbadam özünü itirib uca, dəhşətli bir səslə "vay" edib qəşş etdi. Molla Cəfərqulu bir dəqiqəlik özünü itirib Gülbadamdan bir neçə addım geri çəkildi. Əzqəza Gülbadamın səsinə kəndin kənarından keçərkən bir adam eşidib səslənir: "Ay adam, kimsən?" Molla Cəfərqulu görür ki, haman səslənən adam qaranlıqda qoz ağacına tərəf hərəkət edir. Molla Cəfərqulu ətəyinin altında tez şamı yandırır qoz ağacının dibində qoydu və başladı namaz qılmağa.

Bu adam çoban Dünyamalı idi. Yavuqlaşmış gördü ki, bir arvad yerə sərilmiş, hərəkətsiz uzanıbdır, Molla Cəfərqulu isə namaz qılır, şam da qıbləsidir.... Çoban:--Nə olubdur?--deyə soruşdu.

Molla Cəfərqulu namaz üstündə cavab verməyib qurtarandan sonra ağlamağa başladı və dedi:

"Təzim, təzim et, qardaş, bu pirdir. Biz yolla gedirdik, gördük burada şam yanır. Ağaca yavuqlaşanda ağacdən səs çıxdı. Bu zavallı arvad tab gətirə bilməyib qəşş etdi...."

Çoban bunu eşitcək dizləri üstə çöküb yeri öpdü, ağladı. "Atam-anam sənə qurban" deyib alını torpağa qoydu və sonra ayağa durub dedi:

"Gedim bu saat adamlara deyim, ziyarətə gəlsinlər." Molla Cəfərqulu dedi:

"Yox, pir tapılanda qayda bunadır ki, əvvəl piri tapan adam özü gərəkdir camaatı yığıb nağıl edə, qeyri bir adam xəbər verərsə pir yox olar.... İndi sən get, özün də dalına baxmayasan, evdə danışa bilərsən. Ancaq pirin barəsində bir söz də söyləməzsən, sabah bunun duasını oxuyub elan edəcəyəm...."

Çoban tez durub getdi və molla dediyinə də əməl etdi. Çoban bir qədər getmişdi, Gülbadam yavaş-yavaş ayılıb başının üstə Molla Cəfərqulunu gördü. Tamam bədəni iztirabda ikən ağladı....

Molla Cəfərqulu bunun ayaqlarına düşüb yalvardı və çobanın əhvalatını nəql etdi və dedi:-- Aramızda olan əhvalat açılmasın deyə, mən buranı çobana pir nişan verdim. İndi sən qurana and iç ki, bu sirri heç kəsə öləndək deməyəcəksən.

Gülbadam çox da fikir etməyib dedi:

"Səni and verirəm qurana, mənə əl vurmayıb salamat evə buraxasan, mən də qurana and içirəm ki, sənin bu hiyləni öləndək açmayacağam. Mənim ismətim mənə hər şeydən qiymətlidir...."

Bu sözlərdən sonra qalxdı və heç bir şey söyləməyib ev tərəfə yeriş etdi. Molla Cəfərqulu da dinməz-söyləməz dalıca gəlirdi.... Ertəsi gün Molla Cəfərqulu pirin tapılmağını min hiylə ilə elan etdi. Gülbadam isə şeylərini yığıb əmisinin evinə köçdü.

Molla Cəfərqulunun arvadı Molla Tutu Gülbadamın çox o yan-bu yanına keçdi ki, bunun tez-tələsik köçməyinin səbəbini bilsin. Fəqət "əmim yalqızdır, baxanı yoxdur", sözləri ilə canını qurtardı.

Zatən Molla Tutu Gülbadamın köçməyinə çox şad idi. Çünki ərinin Gülbadama olan "mehribançılığını" görürdü və hiss edirdi. Gülbadamın əri öləndən sonra bu "mehribançılıq" daha da artmışdı. Molla Tutu Gülbadamın tərəfindən arxayın idi. Çünki Gülbadamı ürəkdə təmiz adam bilir idi. Fəqət ərinin vicdansız bir hərif olmağını da çox yaxşı bilir idi. Yenə necə olsa fikir edirdi: bəlkə əri Gülbadamı aldı. Çünki Molla Tutudan Molla Cəfərqulunun tək bir

oğlu vardı. Hətta qardaşı öləndən bir neçə gün sonra övlad barəsində bir balaca söhbət də olmuşdu.... Molla Tutu isə bununla belə dərin məsələləri tez başa düşərdi. Yəni bir çətin də məsələ yox idi ki, başa düşməsin.... Molla Tutu kişilərin xasiyyətini bilirdi, bilirdi ki, ciblərində bir az artıq pul olanda arvad fikrinə düşərlər.... Xüsusən öz ərinə yaxşı tanımışdı. Hələ qardaşı sağ ikən Molla Cəfərqulunun başından hərdənbir qara fikirlər keçirdi.... O deyildi ki, qardaşının ölməyini istəyə idi.... Xeyr, qardaşı yaman bir mərazə düçar olmuşdu. Ona binaən hərdənbir fikir edərdi: bəlkə birdən öldü, sonra? Gülbadam necə olsun?

Molla Cəfərqulu özünü qeyrətli müsəlmanlardan hesab edirdi. İstəyirdi ki, "islam milləti artsın....".

Hətta Molla Tutunun qulağını doldurmaq üçün qardaşı öləndən sonra hərdənbir söhbət açıb deyərdi: "Bilirsənmi, islamda bir çox şey var ki, biz hələ onu lazımınca anlamamışıq. Məsələn, iki, üç, dörd arvad almaq məsələsi böyük əhəmiyyətli bir məsələdir. Heyfa ki, biz başa düşmürük. Bunun əsil səbəbi budur ki, islam milləti çoxalsın, qüvvətli olsun....".

Molla Tutu da çünki mərsiyəxanlıq edərdi, ona binaən belə nazik mətləbləri tez düşünərdi və onun cavabında həmişə deyərdi: "Çox oldu nə xeyri? Odur, bir oğlun var, yaxşı quran oxumaq da bilmir". Molla Tutunun fikrincə, bir müsəlman ki, quran oxumaq bilmədi, bütün müsəlman olmazdı. Və həmişə arvadlara deyərdi: "Ey uşaqlarına quran oxutmayan analar! O dünyada nə cavab verəcəksiniz?".

Doğrudan da, bunun sözləri təsirsiz qalmazdı: bir də görərdin səhəri ananın biri qorxub qızını Molla Tutunun yanına göndərdi ki, quran oxutsun....Əlbəttə, quran oxumaq istəyənin əvvəl çərəkə qurtarmağı var, sonra quran başlamağı və sonra quran qurtarmağı. Bunlar da hamısı müəllimənin, yəni Molla Tutunun zəhmətinə bağlı bir iş idi və yaxşı da iş keçirdi....

Nə isə, Molla Cəfərqulu belə söhbətləri açanda Molla Tutu aciz qalmazdı. Fəqət bununla belə Gülbadamı da gözündən buraxmazdı. Hara getsə idi, Gülbadamı da özü ilə aparardı. Onu tək evdə qoymazdı və ərinin də hərəkətlərinə dörd gözlə baxardı. Bir az əri Gülbadamın üzünə xoş baxsa idi, üç günlərlə yeməzdi, içməzdi, donquldandı. Belə əhvalatlar da Gülbadamın əri öləndən sonra tez-tez olardı. Molla Cəfərqulu çox "mehribançılıq" edərdi, hətta hərdənbir paltarlıq da alardı. Molla Tutu açıqlananda deyərdi: "Arvad! Allah heç kəsi yiyəsiz etməsin, onun bu saat ürəyi sınıqdır, alanı yoxdur",deyib keçərdi. Gülbadam isə öz-özünə deyərdi: "Bu mənim ərimin qardaşdır, məni öz balası kimi istəyir...." Hətta hərdənbir fikir edərdi: "Mənə quru çörək də versələr, buradan getməyəcəyəm. Onsuz da bunlara qulluqçu lazımdır, mən də bunlara qulluqçu əvəzinə işlərəm, günümü keçirərəm".

Doğrudan da, Gülbadam işsevən, zəhmətkeş bir arvad idi. Evdə qalarkən səhərdən axşamadək işlərdi. Fəqət əri öləndən sonra Molla Tutunun məcburi quyruğu olmuşdu. Molla Tutu, evdə tək

qalması deyə, qaynı öləndən sonra ərinin qorxusundan Gülbadamı özü ilə həmişə aparardı. Molla Cəfərqulu da bunu xoşlamazdı, hətta bir gün dilə gəlib dedi: "Canım, özün gedirsən gəlinisə də evdə qoymursan ki, vaxtında çayımı verə".

Fəqət belə sözlər Molla Tutunun qulağına girməzdi.... O gecə də bir fürsət idi, Molla Cəfərqulunun əlinə düşmüşdü.... Xəbər gəldi ki, Gülbadamın əmisi yaman haldadır, Molla Cəfərqulunu çağırır. Haman gün də Molla Tutunun bir az keyfi yox idi. Çünki gündüz mərsiyə oxuyub çox çığır-bağır etmişdi ki, məclisi ağılsın; pul yığılan gün idi. Nə isə bunları bir yerdə buraxdı. Buraxıb da ərinin tamam hiyləsinin açılmasına səbəb oldu. Molla Cəfərqulu hələ əmisigilə gedən baş istəyirdi başlasın. Sonra fikir etdi ki, Gülbadamın halına müvafiq yarayan iş deyil.... Hətta fikrindən bu da keçdi: əmi yaman halda olursa, orada qalsınlar, çünki bunlardan başqa əmisigildə heç kim yox idi.... Nə isə, Molla Cəfərqulu bir ayın, bəlkə daha çox vaxtın ərzində başında bəslədiyi fikirləri ələcsizliqdan tab gətirə bilməyib, qoz ağacının dibində aşkar etdi. Aşkar edib də Gülbadam kim olduğunu düşündü....

Molla Cəfərqulu arvadlara həqir bir nəzərlə baxan kişilərdən idi. Fikir edirdi: "Hələ qızların barəsində bədgüman olmaq yaxşı deyil, dul arvada nə var? Nə üçün də olmasın?" Fəqət onu düşünə bilmirdi ki, arvadın yaman yola düşməyinə çox-çox ağır səbəblər lazımdır.... Pozğun əxlaqı, çirkin tərbiyəsi, paslanmış beyni nazik bir mətləbi düşünməyə qoymurdu, qoymurdu ki, arvadın ruhuna yavuşlaşıb da arvadda olan gizlin xəzinəni bilsin, düşünsün. Düşünsün ki, arvad ancaq məhəbbətinin qurbanı ola bilər.... Onu bilmirdi ki, namus meydanında kişi ilə arvadda böyük fərq var. Qız, məhəbbətinin qurbanı olub da bir çox vaxt əvvəlinci halından ikinci hala düşməyinə heyfslənər, yanar, qovrulur, oğlanınsa heç halına təfavüt etməz.... Qızda olan bu hiss bir çox arvadda dərin kök salıb arvad olduqda da bu hiss onun çox vaxt təmiz qalmasına səbəb olar. Kişilər yanında qadınların mərtəbəsini ucaldan bu hiss arvadların kişilər haqqında həqir bir nəzərdə olmaqlarına da səbəb olar....

Əlbəttə, Molla Cəfərqulu bunları düşünsə idi, birdən-birə palçıqlı əlləri ilə Gülbadamın boynundan qucaqlamazdı. Zəhərli dodaqları ilə onun üzündən öpməzdi.... Bu vaxtadək mömin, müqəddəs, allah bəndəsi xəyala gələn Molla Cəfərqulu bir dəqiqədə Gülbadam üçün dəhşətli bir ilan olmağını düşündümü, ya yox?! Düşünmədi. Düşünsə idi xalqdan qorxub dərhal pir yapmazdı.

Gülbadam tək bir vicdanından çəkinib təmiz qalmasını tələb edərkən molla fəqət keçinəcəyini və bu məsələdə xalqın nəzərinə fikrindən keçirib dərhal yalvardı və and verdi ki, bu sirr açılmasın....

VII

Gülbadam uşaqlıqdan indiyədək tamam başından keçəni göz qabağına gətirib indi əri Məşədi Allahverənin yuxusuna öz yanında gülürdü. Fəqət bilmirdi ki, bu yuxu onun rahatsızlığına və axırda daxili bir inqilabın törənməsinə səbəb olacaqdır. Məşədi Allahverən səhər namazını qıldı, çayını içib dükana hazırlaşdı. Adət üzrə balasının yanına gəlib danışdı, yəni özü deyirdi, özü də eşidirdi: "Yaxşı, balam! Nə alım, nə gətirim?" Bu sözlər həmişəki sözlər idi.... Fəqət bu gün: "İnşaallah, bir həftədən sonra ayaq tutub gəzərsən, mənimlə dükana gedərsən...." sözlərini də artırdı.... Bu sözləri deyib getdi. Qapıdan küçəyə çıxmışdı, gördü qonşularından bir neçəsi yığılıb söhbət edirlər. Bunu görüb çağırıldı və dedilər:

"Məşədi, eşidibsən? Deyirlər Molla Cəfərqulu bu gecə ölübdür."

"A kişi, nə deyirsiniz? Elə şey ola bilməz, dünən bir yerdə deyildikmi? Sağ və salamat indi nə oldu ki?"

"Deyirlər özü də vəbadan ölübdür."

"İnanmayınız" --deyib Məşədi bir az da gülümsündü. Hərgah doğrudan ölübdürsə, qeyri bir səbəbdən ölübdür, vəbadan ölməyi yalandır. "Xeyr, xeyr, bu saat tədarük üçün pirdən adam gəlir. O söyləyirmiş. "Hətta deyirlər öləndə deyirmiş: "Məni pır çağırır...."

Məşədi bir az fikrə gedib dedi:

"Hə, bu ola bilər...." Xoşbəxt adam imiş, allah rəhmət eləsin! A kişilər, bu pirin kəramətlərinə daha sözmü demək olar?"

Bu sözləri deyib Məşədi tələsik dükanına getdi. Sonra dükana gələn adamlara Molla Cəfərqulunun ölmək əhvalatını söyləyirdi və axırda da "xoşbəxt imiş, allah rəhmət eləsin, pır deyirlər çağırıbmış" sözlərini təkrar edirdi. Molla Cəfərqulunu bu balaca şəhərdə demək olar ki, tanımayan yox idi. Çünki balacadan böyüyə kimi pır getmişdilər, bunu qonaqsevən pır sahibi bilirdilər.... Bir çox adam: da dəfn günü pır getmişdi.

Burada dürlü-dürlü danışıqlar vardı: kimi deyirdi namaz vaxtı ölübdür; kimi deyirdi gecə qayda üzrə pirə ziyarətə gedibmiş, pirdən guya bir səs gəlir: "sənin axır məkanın buradır". Guya bu sözlərdən sonra qorxub evə gəlir, ürəyi çatlayıbdır.... Nə bilim, daha nələr söyləyirdilər. Fəqət ölüni yuyanlar fikir edirdilər: belə bir sağlam, ətli-canlı adam, əcəba, nə üçün bir gecənin ərzində belə tez ərisin? Nə üçün bunun gözləri belə dərinə düşsün və ovurdu illərlə mərəz çəkmiş naxoşun ovurdu kimi batsın? Bu sirri heç kim bilməsəydi də ev adamları yaxşı bilirdilər, xüsusən ev qulluqçuları--gədə Almaz və qulluqçu qız Pəri o gecə səhərə kimi yatmamışdılar. Pəri tez-tez ləyən tökərdi, Almaz da mollağın gah ayaqlarını ovardı, gah belini, gah əllərini. "Ay, ayaqlarım yığır" deyib bağıranda, Almaz var qüvvəti ilə oyuşdurardı.... Molla Tutu da işsiz deyildi: "Gah onu gətir, gah bunu gətir" deyib ayaq üstə ora-bura qaçardı və cındırlarla qusuntusunu təmizlərdi.... İşsiz gözə görünən bir Molla Cəfərqulunun oğlu idi. Yəni o da işsiz

deyildi. Gündüz atası pirin kərəmətlərindən söyləyəndə yadında qalmışdı ki, pirin torpağı vəba mərzində şəfavericidir və eşitmişdi vəbada qusarlar və ayaqlar çən olar.... Bu da fikir etdi ki, bəlkə atasını vəba tutubdur. Tez qoz ağacının torpağından gətirdi. Bir kasa suya torpaqdan salıb atasına verdi və dedi:--Ata, indicə gedib pirin torpağından gətirmişəm, al bu suyu iç....

Atası oğluna baxıb üzünü çöndərdi.... Doğrudan da zarafat məqamı deyildi, kişi ölüdü. Dərisi quruyub dili atəş kimi yanırdı, oğlunun da zarafatı bir tərəfdən.... Bu hində yarımcan Molla Cəfərqulunun ürəyindən bir şey keçdi, istədi oğluna deyə:

"Oğul, həkim! həkim! Torpaqdan bir şey olmaz!. "Fəqət demədi, qorxdı oğlu bu sözləri xalqa deyə xalq da pirdən üz çöndərə və bunun da nəşi yerdə qala. Molla Cəfərqulu nahaq yerə bu fikirlərə düşmüşdü. Çünki arvadı Molla Tutu bunların hamısını ürəyində düzəltmişdi. Molla Tutu görürdü əri gedir, fəqət necə etmək ki, əri ilə pir də getməsin? Nə tövr etmək ki, bu ocağın pirlə ruhani əlaqəsini həmişəlik saxlamaq? Molla Tutunu təşvişə salan fəqət bu fikirlər idi.... Ona binaən səhər ağlaşmaya gələn arvadlara deyirdi:

"Bilirsinizmi?" Molla xoşbəxt adamdır. Həmişə adət üzrə gecələr yalnız pirin ziyarətinə gedərdi. Bu gecə də getmişdi. Bir də gördüm ürəyi ağzından çıxmış, saralmış evə qayıtdı. Əhvalını soruşduqda dedi: "Arvad, başıma bir iş gəldi. Ziyarət edirdim, birdən pirdən səs eşitdim: "Axır məkanın buradır", dedi. Bu sözləri deyib əlimdə bir az çabalayıb canını tapşırdı...."

Bu sözləri deyib arvadların üzlərinə baxardı görsün, sözlərinin təsiri varmı.

Əlbəttə, arvadlar da mərsiyəxan Tutuya inanmayıb kimə inanacaq idilər. "Şükür pərvərdigara! Şükür kərəminə! Doğrudan da xoşbəxt adam imiş" deyib başlarını yırğaladılar....

Bu sözlər arvadlardan kişilərə yayıldı, kişilər həyəcana gəldilər, pirin dərəcəsi, mənası birə-beş artdı. Bu vaxtadək pirə az inanlar, indi piri bir müqəddəs yer bilirdilər. Fəqət arada hərdənbir vəba məsələsi barəsində də zəif-zəif səslər eşidilirdi. Bu zəif səslər zəiflərdən çıxırdı. Ona görə təsirsiz qaldı.... Hamı bir ağızdan: "Mollanın yeri qoz ağacının dibidir" deyib şəhərdən gələn adamlar, kəndçilər ittifaq bağladılar və böyük bir təntənə ilə Mollanı pirə verdilər ... və pirin ixtiyarını Molla Cəfərqulunun oğluna və Molla Tutuya tapşırdılar.

VIII

Şəhərdən gələnələr bu əhvalatı şəhərə, kəndlərdən gələnələr kəndlərə yaydılar. Aradan dürlü-dürlü sözlər pırladı çıxdı. Hər başdan bir söz! Axırda həтта bunu da deyən oldu, guya o gecə mollanın gözüne bir nur da görünübmüş.... Məşədi Allahverən, əlbəttə, mollanın ziyarətinə getmişdi. Xalqın həyəcana gəlməyi bunu da həyəcana gətirmişdi. Pirdən evə qayıdıb Gülbadama istehza ilə dedi:

"Hə, sən elə qaç həkimə...."

"Nədir? Nə olubdur?"--Bu sözləri deyib Gülbadam təəccüblə ərinin gözlərinə baxdı.

"Daha nə olacaqdır? Get, gör pirdən nələr söyləyirlər." Məşədi Allahverən tamam gördüyünü, eşitdiyini Gülbadama nağıl etdi.

Gülbadam ancaq bunu dedi:

"Pirin pir yeri var, həkimin həkim yeri...."

"Yox, burada həkimin yeri yoxdur. Mənim yuxum və bu əhvalat göstərir ki, burada həkimin meydanı deyil. Mənim balamı qurtarsa bir pir qurtaracaqdır. Gərək də yuxuma əməl edəm."

"Necə yəni əməl edəsən?"--Gülbadam ixtiyarsız səsini ucaldıb balasını bəladan qorumaq istəyən pişik kimi tamam bədənini yığışdırdı.

"Necə ki, yuxuda görmüşəm elə də gərək edəm.... Balamı bir gün-bir gecə pirə gərəkdir salam...."

"Yox, mən balamı bir saat da gözümdən uzağa vermərəm."

"Sənin aqlın çaşıbdır. Doğrudur, ana balasını istər, lakin dindən, məzhəbdən də çıxmaq yaramır...."

"Hankı din, hankı məzhəb?"

"Canım, xalqın ağzını bağlamayacaqsan ki, deyirlər möcüz görünübür. Mollanın gözüne bir adam görünübür.... "Sənin məkanın buradır...." deyib qeyb olubdur.... " Belə şeylərə inanmamaq, dinə-məzhəbə şəkk gətirmək deyilmi?"

"Bu möcüzü kim görübdür? Kim söyləyir?"

"Xalq söyləyir."

"Xalq kimin dilindən söyləyir?"

"Mollanın."

"Bu xalqdan hansı biri bu sözləri molladan eşitdi?"

"Arvad, arvad! Bu aşkar şeydir. Möcüzü ancaq bir adam görər. Hamı görərsə, o möcüz olarmı? Allah öz qüdrətini ancaq seçilmiş adamların vasitəsilə bildirir. İndi bu rəhmətlik də görübdür, səsi eşidib qorxubdur, tab gətirə bilməyib ürəyi çatlayıbdir. Hamı əhvalatı da arvadına söyləyibdir...."

Gülbadam yenə də bir sual vermək istədi. Fəqət əri sözünü ağzında qoyub dedi:

"Daha tamamdır. Mən görürəm həkimlər sənin beynini yeyiblər.... Yox! Tamamdır! Bu, arvad işi deyil. Arvadın ağı belə şeyləri dərk edə bilməz.... Təvəqqe edirəm belə şeylərə şəkk gətirməyəsən. Yoxsa sənın şəkkinbalamın bədbəxtliyinə səbəb olar.... İnşaallah, bu cümə günü gedərik, bir gecəlik uşağı qoyarıq.... İnşaallah, şəfa tapar!" --Bu sözləri deyib Məşədi evdən çıxdı.

Gülbadam xeyli vaxt ayaq üstə qurumuş qaldı. Gözünü bir nöqtəyə dirəyib dərin-dərin fikirlərə getdi. Sonra ixtiyarsız balasının yanına gedib ağladı.... "Dilsiz, ayaqsız, ağılsız balam" deyib yenə də ağladı.... Cəbi matdım-matdım anasına baxırdı.... Baxıb da guya istəyirdi desin: "Mənim ağılsız, dilsiz olmağımın səbəbi siz valideynim deyilsinizmi?" Zətən demədisə də, Gülbadam bu sözləri həkimdən eşitmişdi.... Fəqət nə çarə? İş-işdən keçibdir! Həkimin "bəlkə çarə olar" sözləri yenə heç olmazsa bir az ümid yolu açdı.... Bəs bu pir məsələsi? Daha doğrusu, ərinin yuxusu və yuxusuna əməl etmək istəməsi? Bu əhvalat Gülbadamı büsbütün dəyişirdi. Həlim, mehriban, təmiz ürəkli Gülbadam birdən-birə şirə döndü. Hələ cümə gününə qalmışdı. Bu gündən ərinin sözlərinə cavab qaytarardı. Belə bir cürətli olmağına özü də təəccüb edirdi. Özünü aslan hesab edirdi. Ərindən başlamış hamını özünə düşmən bilirdi. İstəyirdi bir şey etsin, bir şeyi cırsın, dağıtsın, bir söz desin, fəqət bir söz ki, onun acılığı bu xalqı yandırсын. Sonra istehza ilə qəhqəhə çəkib bunların üstə gülsün.... Bunların hamısını istəyirdi, ürəyindən qovurdu, keçirirdi, beyni qaynayırdı. Fikri-fikri çaparaq qovurdu da bütün bədənini iztiraba salırdı. Hazır neftə basılmış bir quru ot idi, bir qığılcıma bənd idi....

Doğrudur, bundan əvvəl də pirin adını eşitmək istəməzdi. Hətta arvadlar pir söhbəti edəndə, bu, içindən gülərdi, istehza edərdi. Fəqət açıq-açığına deməyə ixtiyarı yox idi. Nə üçün? Ondan ötəri ki, qurana and içmişdi....

Bilməyirəm, Gülbadamın vicdanı bu vaxtadək pirin gizlin qalmasına neçə davam edirdi? Özü görürdü: kor, şil, kar, çaxotkalı, kif azarı tutmuş bu pirə pənah aparıb müalicədən bilmərrə üz çöndərmişdilər. Nə üçün bu biçarələrin bədbəxtliyinə səbəb olurdu? Bu naxoş validələrdən Cəbi kimilərinin dünyaya gəlmələrinə və Cəbi kimi müalicəsiz qalmalarına nə üçün səbəb olub da bu vaxtadək pirin sirrini açmırdı? Bilmirəm, bu suallar Gülbadamın başından keçirdimi və keçirdisə necə cavab verirdi? Bilmirəm, fəqət bunu bilirəm ki, Gülbadam pirin sirrini iki səbəbdən gizlədirdi, bir səbəb öz namusunu güdmək, ikinci səbəb qurana and içməyi idi.... Namusunu, ismətini qorumaq üçün Gülbadam söyləməyirdi, çünki fikir edirdi. Hərgah əhvalatı açsa, ola bilsin bir çox adam bunun haman vaxt təmiz qalmağına inanmayalar, bəlkə bir iş olubdur deyə özü də, əri də bədnam olalar.... Bu əhvalatı həmin gecə, yənkə həmin gecənin səhəri açıb desə

idi, bəlkə inana idilər.... Bu əhvalatdan bir neçə vaxt keçmiş, yəni pir şöhrət tapandan sonra əhvalatın açılması həqiqət bir çox adamı şübhəyə salardı. Öz aləmində vaxtını keçirtmiş idi. Fəqət nə üçün keçirtirdi? Ondan ötəri ki, qurana and içmişdi. Qurana and içməyinə də səbəb yenə bunun namusu oldu. Həmin dəqiqə Gülbadam bu hiylənin aqibətinidüşünsə idi, bəlkə də and içməyə idi. Fəqət həmin dəqiqə Gülbadamın ancaq bir fikri var idi: namusunu saxlamaq, təmiz qalmaq, zəhərli ilandan özünü xilas etmək.

Bundan savayı başqa bir fikri yox idi. Bu da qurana and içməyinə səbəb oldu. Qurana and içəndən sonra da sirr vermək Gülbadam kimi inanmış bir adama asan deyildi. Gülbadama tərbiyə belə verilmişdi. Heç bir şeyə and etməmək, xüsusən allaha və qurana, bunlara and etdın əməl etmək gərəkdir. Anası Gülbadama deyərdi: "Qızım, olmaya-olmaya qurana and içəsən. Çox adamlar qurana and içib sonra andlarını pozub, böyük bəlalara giriftar olublar. Bundan böyük and yoxdur, qızım...." deyib həmişə təkrar edərdi. Uşaqlıqdan bu, qulağında qalmışdı. Doğrudan da, Gülbadam and içmək sevməzdi. Xüsusən qurana heç vaxt and içməzdi. Bu gecə ömründə əvvəlinci dəfə idi ki, ürəkdən qurana and içdi, ancaq bundan ötəri ki, təmiz qalsın.... İlanın soyuq, çirkin əllərindən xilas olsun. Bu da arvadların bir sirridir: təmiz qalıb tərən kimi gəzmək, bir çox heyvandan seçilməyən kişilərə yuxarıdan aşağı baxmaq bir çox arvadın sirridir....

Doğrudan da, ertəsi gün Gülbadam bir ağır daşı üstündən atan bir zor, dəhşətli müharibədə qalib gələn pəhləvan, bir təhlükəli vəqiədən xilas olan adam kimi özünü hiss edirdi.... Fəqət bir söz də deyə bilmirdi.

Əcəba! İndi nə üçün şirə dönüb istəyir bir söz söyləsin? Bu sual Gülbadamın başından keçərkən yavaş-yavaş gəlib balası Cəbiyə baxdı, gördü ki, işarə ilə dodaqlarını uzadır, su istəyir, su verib də birdən fikrinə gəldi: "Bəlkə pirdə gecə su istədi, kim verəcəkdir?" Bu fikri başından keçirib ildırım çaxmış kimi uşağın üstünə döşənib ağladı və sonra özünə gəlib dedi:

"Yox! Balacığım, mən səni gözümdən iraq vermərəm. Yox! Mən nifrət etdiyim məbuda qurban vermərəm!"--deyib hünərləndi, guya bir adam, ya bir qüvvə ona ürək verirdi, guya buna deyirdilər: haqq sən tərəfdədir, de, söylə, bağ?r!....

Sonra bir az fikrə gedib öz-özünə dedi: "Bəs andım? Mən qurana and içdim! Ah, rəbbim! Ah, mənim allahım! Mənə yol göstər!" Uca səslə yenə uşağın üstünə düşüb ağladı....

Əlbəttə, ana hamı övladını bir gözdə görər. Hamısı bir qüvvətdə, bir dərəcədə cigərparasıdır. Fəqət balalardan zəifi, həmişə naxoş bala ana ürəyinin ən hissli guşəsində yer tapar.... Balaca Cəbi tək olduğuna, həmişə dilsiz, ayaqsız, zəif olmağına cəhət Gülbadamın bütün vücudunu məşğul etmişdi. Yuxusuz gecələrimi, ya bir vücuda həmişə diqqətini cəlb etməkmi, yəni Cəbinin məzlumluğu, hərəkətsizliyi, istədiyi şeyi söyləməyə imkanı olmamağımı, bilmirəm. Fəqət onu bilirəm ki, Cəbiyə bağladığı məhəbbət Gülbadamı bütün-bütünə yandırır.

Məşədi Allahverən də, əlbəttə, balasını sevirdi və çox da sevirdi: o da bütün-bütünə bunun uğrunda yanırdı. Fəqət ikisinin məhəbbətində bir az fərq var idi. Məşədi Allahverən çalışırdı ki, Cəbi tez ayaq tutsun, gəzsin, söyləsin, bir bunu söysün, saqqalından tutsun, yolsun, sonra böyüyüb dükanda otursun, sonra buna toy etsin və daha ... nə ... nə.... Əlbəttə, Gülbadam da bunları istəyirdi. Fəqət vaxt olurdu ki, Gülbadamın başından bu da keçirdi: "Belə də qalsa, qalsın, təki ölməsin". Məşədi isə deyirdi: "Xeyr, belə qalmağın nə ləzzəti?"

VIII

"Allahu-əkbər! Allahu-əkbər! Əşhədu-ən la ilahə illəllah!...." Səhər sübh vaxtı gün çıxmamış tamam canlı şeylər hələ yuxuda ikən təbiətin sükut bir zamanında yarıoyanmış, yarıyuxuda iraq bir minarədən bu sözlər, bu səda sizə necə təsir edir, bilmirəm, fəqət mən sevirəm. Mən çalışıram bu sözləri aşkar, aydın eşidəm. Bilmirəm bu əzanın musiqisimi, ya bu sözlərin mənasımı, yainki uşaqlıqdan qulaqlarımın bu sözləri adət etməyimi, bilmirəm hankısı, fəqət onu bilirəm ki, bunda, bu sözlər sübh vaxtı məni bir qeyri aləmə dəvət edirlər. Hələ cocuqkən sözlərin mənasını düşünmürdüm, yenə də bu sözlər mənim üçün təsirsiz deyildi. O vaxt bunu düşünürdüm ki, dua edirlər. Fəqət nə deyirlər, nə demək istəyirlər, bilmirdim. Mənasını biləndən sonra bu sözlər məni daha artıcaq maraqlandırdı. "Allah böyükdür. Şəhadət verirəm ki, bir allahdan başqa yoxdur qeyri-məbud". Əcəba, təbiətin belə bir sükut, gözəl vaxtında allahın varlığına və birliyinə şəhadət verənlər nə üçün qeyri-məbud gərəkdir arasınlar? N... şəhəri müsəlman şəhəridir; yəni üçdən iki hissəsi müsəlmandırlar. Məscidləri var, məscidlərinin uca minarələri var. Bu uca minarələrdən müəzzinlər səhər, günorta, axşam hamı bir ağız gözəl səslə deyirlər: "Şəhadət veririk ki, bir allahdan başqa qeyri məbud yoxdur". Bunlar heç! Hər bir müsəlman özlüyündə namazdan müqəddəm bu sözləri deyib də sonra namaza şüru edir....

Odur, Məşədi Allahverən də səhər namazına durub bu sözləri deyir, onun qonşusu Hacı filan da bu sözləri deyir, hamı bir ağızdan şəhadət verirlər: bir allahdan başqa qeyri məbud yoxdur.

Əcəba, nə üçün bunlar pirə hazırlaşırlar?.... Hətta bir çoxu namaz vaxtında bu sözləri deyə-deyə pirə getməklərini fikir edirdi.

Həqiqət, bu cümə pırə hazırlaşan çox idi. Molla Cəfərqulunun qəflətən ölməyi və ölümü barəsində dürlü-dürlü xəbərlər, danışqlar çox adamı həyəcana gətirmişdi. Bir çoxu da gedirdi ki, bu müxtəlif xəbərlərin hansı biri doğru olmağını bilsin.... Məşədi Allahverən üçün müxtəlif xəbər yox idi. Bu, bildiyini bilirdi, inanmışdı. Hətta bu gecə yuxusunu da bir az qarışdırmışdı və səhər duranda öz-özünə dedi: "Bəlkə işi təxirə salmaqdan yuxumu da qarışdırıram. Gərəkdi yuxu gördüyüm gecəsinin səhəri uşağı apara idim".

Gecə hətta Gülbadamla sözləşdi, Gülbadam yenə razı olmurdu. Məşədi ağzına gələn yamanı deyib Gülbadamı döymək də istədi. Haman bu gecə cümənin axşamı idi. Məşədi Allahverən çığırıb-bağırıb sonra tez yuxuya getdi. Gülbadam isə xeyli vaxt oyaq qalıb min-min fikirlərə düşdü. Bilirdi ki, əri sabah Cəbini aparıb pırə atacaqdır. Yenə səhərdən axşamadək olsa, yaxşı. Lakin əri yuxusunda bir gün-bir gecə görmüşdü. Naçarlıqdan gündüzə davam etmək olar, bəs bu qaranlıq gecədə, quru yerdə işarə ilə su istəsə kim su verəcəkdir? Yenə yuxuda olarsa, yaxşı. Bəlkə birdən ayıldı? Qaranlıqda qorxub daha yaman olmazmı?.... Bu tövr fikirləri başından keçirib də gahöz-özünə deyirdi: "Yox! Gözüm görə-görə balamı murdar bir yerə dəxil salmağa qoymaram. Nə olursa-olsun, açıb tamam əhvalatı söyləyəcəyəm....". Bu sözlərdən sonra həmişə qurana and içməyi də fikrinə gəlirdi.... Yenə vicdansız Molla Cəfərqulu sağ olsa idi, gizlin gedərdi, yalvarardı ki, bəlkə ərini bu fikirdən daşındırsın.... O da öldü.... Ölməyi heç. Bunun ölməyi pırin mənəvi cəhətcə daha artıq şöhrət tapmağına səbəb oldu. İndi bunun sözlərinə kim inanacaqdır? Bu fikirləri başından keçirib ürəyi sıxılardı: zavallı gah həzin-həzin yorğan altında ağlardı, gah birdən yorğanı üstündən atıb durub oturardı və hərdənbir balasına baxıb ürəyi od tutub yanardı. "Yox! Mən səni əlimdən buraxmaram.... Səni diri-diri qəbrə qoymaram!...."

Yox! Bu sözləri deyirdi.... Fəqət müəyyən bir yol da tapa bilmirdi. Vaxt olur ki, belə bir halətdə insan əlacsız qalıb özünü, bəxtini zəmanəyə, keçinəcəyə tapşırır. Bilmirəm nə yolla, fəqət "bu iş baş tutmasın gərəkdir" deyib də axırıncı dəqiqəni gözlüyür.... Gülbadam da bu halətdə, bu fikirdə ikən yuxuya getdi. Fəqət çox da yatmadı. Məşədi Allahverənin "allahu-əkbər!" səsi bunu oyatdı.

Gülbadam bir söz də söyləməyib getmək üçün hazırlaşdı. Məşədi Allahverən gecəki çovğundan sonra bunun sözsüz yığışmağını görüb ürəkdən şad oldu ki, arvadı da bunun fikrinə şərkdir, "davasız-qalmaqsız" iş tamam olacaqdır. Məşədi Allahverən hətta dünənki hərəkətindən bir az da xəcalət çəkirdi. Nə üçün Gülbadama elə sözlər dedi və döymək istədi. Sonra yenə öz-özünə deyirdi: "Xeyr, arvad xeylağını xoş sözlə yola gətirmək çətindir. Gərəkdir bir az çığırmaq, bağırmaq və hətta hərdənbir də üzünü silləyə öyrətmək...." Bu fikirləri başından keçirərkən Gülbadamın gah bu yanına, gah o yanına keçirdi, istəyirdi könlünü alsın, fəqət Gülbadam bir söz də söyləməyib lazım olan tədarükü görürdü. Ərinin sözlərinə ancaq "hə-yox" deyib tələsirdi....

Əcəba! Nə üçün bu zavallı arvad istəmədiyi bir vəqənin tez olmasına tələsirdi? Gərək hər dəqiqənin, hər saatin uzanmasına şad ola idi, fəqət, biləks, bu tələsirdi....

Bu bir həftənin müddətində daxili müharibə bunu büsbütün yormuşdu, əzmişdi, tamam hiss damarlarını çaxnaşdırıb boşaltmışdı. Bir elektrik qüvvəsi lazım idi ki, bu hiss damarlarını birdən-birə hərəkətə gətirsin.... Bəlkə Gülbadam tələsirdi ki, bu halətdən tez xilas olsun! Ürəyini ağır bir daş basırdı.

İstəyirdi biryolluq bu ağır daşı atsın, çünki bu daşın ağırlığına daha davam gətirə bilməyirdi....

Nə isə, balasını götürüb faytona mindi, əri də şad-xürrəm Cəbinin üzünə baxa-baxa fikir edirdi: indi qucaqda gedirsən, sabah oynaya-oynaya gələcəksən....

Yolda yenə pırə gedənlər bir-birini çaparaq qovurdular. Bu dəfə hava isti deyildi. Sühbdən göyün üzünü qara buludlar tutmuşdu.... Gəlib çatdılar.... Ziyarətə gələnlər çox idi: korlar, şillər, dürlü-dürlü naxoşlar hələ dünəndən gəlib dəxil düşmüşdülər. Həqiqət, Molla Cəfərqulunun yoxluğu məlum olurdu....

Hamı sanki bir yasa batmışdı. Kişilər öz aralarında bir-birinə pırin barəsində söyləyirdilər. Molla Tutu da arvadların arasında istədiyini işlədirdi. Bu dəfə qeyri kənddən gələn bir molla meydanı boş görüb pırin kərəmətlərindən söyləyirdi. Hamı: arvad, uşaq, kişilər qoz ağacının altına yığılıb qulaq asırdılar. Molla Cəfərqulunun əhvalatını nəql edən vaxt: "Allah sənə çox şükür!" deyib xalq bir-birinə dəydi.

Çolaqlar, korlar, çaxotkalılar: "A kişilər, bircə qoyunuz bizi pırə yavuq gedək" deyib qoz ağacına tərəf sürünürdülər. Bu hində Məşədi Allahverən öz yuxusunu söylədi və indi balasını sabaha kimi pırə dəxil salmağını da elan etdi. Bu əhvalat daha artıcaq xalqı tərənnümə gətirdi. "Allah sənə çox şükür!" sədası daha da ucaldı....

Göy guruldayır idi, şimşək oynayır idi.... Məşədi Allahverən arvadına tərəf gedib oğlunu anasından aldı. Gulbadam bir söz də söyləməyib Cəbini verdi. Fəqət verən vaxt Cəbi anasına baxdı....

Bu baxışda bir sirr vardı. Bilmək olmurdu nə sirdir. Cəbi həmişə anasına baxardı, fəqət indiki baxışda bir atəş, bir elektrik qüvvəsi vardır. Bu qeyri bir baxış idi. Guya anası bu baxışda hiss etdi ki, dilsiz Cəbi istəyir desin:

"Anacığım! Sən məni nifrət etdiyini quru yerə nə üçün buraxırsan?"

Gülbadam özünü itirib tam bədəni iztirabda ikən, dizi üstə çökdü, əllərini yuxarı tutub dedi: "Ey mənim allahım! Mənə bir qüvvət ver ki, ürəyimdəkini deyə bilim"....

Bu vaxt xalq bir-birinə keçdi. Arvadlar həyəcana gəldilər. Dünəndən bəri dilsiz, heykələ bənzər Gülbadam indi dəhşətli, yırtıcı bir şirə oxşayırdı. Gözləri parıldadı.... Bütün bədəni titrəyərək uca səslə dedi:

"Mən nifrət etdiyim məkandan balama nicat gözləməyirəm!"

Bu sözlərn dedikdə hamı bir ağızdan:--İstiğfar et! Allah amandır! Arvad dəli olubdur!

"Yox! Mən dəli olmamışam, fəqət sizin dəli olmağınıza səbəb olmuşam."

"Yumsana bunun ağzını!"--deyib Məşədi Allahverənə tərəf hamı üz çöndərdi.

Məşədi əlində balası, arvadın tərəfinə hirsli gələrkən, Gülbadam sanki bir arslan olub dedi:-- Gəlmə yavuuq! Mən indi bu hində bir allahdan başqa kimsəni böyük bilməyirəm.

Haman allahdır məni indi danışdıran. Kimsə mənim ağzımı yuma bilməz. Bu vaxtadək mənim ağzımı yuman da haman allahın kəlamı idi. Namusumu təmiz saxlamaq üçün mən hənuz burada qurana and içdim ki, o yatan bədbəxtin hiyləsini ölənədək söyləməyim--əlini mollanın qəbrinə uzadır--haman bu yerdə mənim ismətimə, namusuma əl uzatdı. Mən çığırdım, qəşş etdim. Ayılandan sonra qurana and içdi ki, mənim namusuma əl uzatmasın, mən də qurana and içdim ki, ölənədək bunun hiyləsini aşkar etməyim.... Fəqət çoban olmasaydı, bu pir də olmazdı.

Hamı bir-birinə baxıb heyran qaldılar. Bu vaxt kişilərin içindən bir şəxs ayrılıb əlində böyük bir daş, günbəzə tərəf gəldi və daşı günbəzə vurub dağıtdı və dedi:

"Bu torpaqlara əvvəlinci üzünü sürtən mən olmuşam...." Bu vaxt Gülbadam uca səslə dedi:"Balamı mənə veriniz! Veriniz balamı!" Bütün bədəni titrəyib yıxıldı, qəşş etdi.

Arvadlar tab gətirə bilməyib ağladılar, kişilər başlarını yerə dikdilər....

Bilməyirəm bu vəqiedən sonra bu mahalın müsəlmanları həqiqi məbudlarını tapdıları?